

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

ΚΡΕΜΠΕΝΙΟΣ Γ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

A.M.1340200600690

A.A.101

Αθήνα 4-9-2007

Περιεχόμενα

Το θέμα.....	4
Εισαγωγικά.....	4
Εσωτερική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας(forum internum)6	
Τα προστατευόμενα αγαθά.....	6
Η ελευθερία σκέψης ή συνείδησης.....	10
Η σχετικότητα της θρησκευτικής ελευθερίας.....	16
Θρησκευτική ελευθερία και ανεξιθρησκεία.....	19
Το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας.....	20
Η θρησκευτική ελευθερία και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας.....	22
Απαγόρευση εξαναγκασμού σε πράξη ή παράλειψη αντίθετη με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.....	25
Αλλαγή των θρησκευτικών πεποιθήσεων.....	25
Η απαγόρευση του προσηλυτισμού.....	27
Εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων.....	29
Όρκος.....	30
Η διδασκαλία και παρακολούθηση θρησκευτικών στα σχολεία....	32
Η υποχρεωτική αργία κατά τις Κυριακές και άλλες θρησκευτικές	

γιορτές.....	32
Η ιερολογία ως συστατικός τύπος του γάμου.....	32
Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και συνέρχεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς.....	33
Η εναρμόνιση της θρησκευτικής ελευθερίας και της επικρατούσης θρησκείας.....	2 34
Περίληψη.....	36
Λήμματα.....	36
Περίληψη (Αγγλικά).....	37
Λήμματα (Αγγλικά).....	37
Βιβλιογραφία.....	39
Νομολογία.....	39
Δικαστικές αποφάσεις.....	42

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Το θέμα

Η ελευθερία της Θρησκευτικής συνειδήσεως αποτελεί αγαθό που προστατεύεται και από τα δύο θεμελιώδη νομικά κείμενα που ισχύουν στην ελληνική έννομη τάξη, δηλαδή από το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ. Αποτελεί αναμφίβολα ειδικότερη έκφανση της αρχής της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (ως θεμελιώδους εννόμου αγαθού, βλ. άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος).

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, όπως γενικώς γίνεται δεκτό, αναλύεται στα παρακάτω επιμέρους δικαιώματα: α) Το δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς οποιαδήποτε θρησκεία και να τη μεταβάλλει οποτεδήποτε, β) το δικαίωμα να εκδηλώνει και να διακηρύσσει κανείς τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις γραπτώς ή προφορικώς ή, αντιθέτως, να μην τις αποκαλύπτει, γ) το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, δ) το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας, ε) το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, και

ς) το δικαίωμα καθενός να αποκρούει οποιαδήποτε ενέργεια έρχεται σε αντίθεση με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις,όπως κατωτέρω θα μελετήσωμε αναλυτικά.

Εισαγωγικά

Για να καταστεί δυνατή η ανάπτυξη του θέματος πρέπει να προηγηθεί ο καθορισμός του περιεχομένου των δύο εννοιών. Και επικρατούσα μεν θρησκεία, κατά την άποψή μου, διατυπωμένη εδώ και δύο περίπου δεκαετίες, που επαναλαμβάνεται και σε αρκετές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας (όπως οι αποφάσεις με αριθμό 3533/86, 3356/95, 2176/98), είναι η θρησκεία της συντριπτικής πλειονότητας του ελληνικού λαού, ιδιότητα την οποία ο κοινός νομοθέτης έχει συνδέσει με ορισμένες έννομες συνέπειες.

Ο όρος «ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης» απαντά στο άρθρο 13 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος. Παρεμφερείς όροι κάνουν την εμφάνισή τους σε κείμενα διεθνών συμβάσεων που έχει υπογράψει και επικυρώσει και η χώρα μας. Έτσι για παράδειγμα στο άρθρο 18 της Οικουμενικής Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών (10 Δεκεμβρίου 1948) και στο άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου γίνεται λόγος για «ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας» και για τις εν γένει πεποιθήσεις. Συναφές περιεχόμενο έχει και η «Τελική Πράξη της Διασκέψεως ασφαλείας και συνεργασίας στην Ευρώπη» που υπογράφηκε στο Ελσίνκι το 1975.

Αμέσως γίνεται αντιληπτό, ότι η προστασία την οποίαν παρέχουν τα διεθνή κείμενα είναι ευρύτερη από εκείνη που εγγυάται το Σύνταγμα. Ωστόσο το ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει στο άρθρο 13 την ελευθερία της θρησκευτικής μόνο συνείδησης δεν σημαίνει ότι αφήνει ακατοχύρωτη την ελευθερία της συνείδησης εν γένει. Αντιθέτως, όταν το Σύνταγμα διακηρύσσει στο άρθρο 2 παρ. 1 ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του

Βλ. τα κείμενα αυτά στου Σπ. Τρωιάνου, Οργάνωση των Εκκλησιών και διεθνείς σχέσεις, β. έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη από την Βασιλική Λεονταρίτου, Αθήνα-Κομοτηνή 1997, σ. 180-181.

5

ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχικήν υποχρέωσιν της πολιτείας», περιλαμβάνει στην κατοχύρωση αυτή και την ελευθερία της συνείδησης που πρέπει να θεωρηθεί ως συστατικό στοιχείο της αξίας του ανθρώπου. Οι επιμέρους εκδηλώσεις της εν γένει συνείδησης προστατεύονται με άλλες διατάξεις που κατοχυρώνουν Π.χ. το δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητας.

Εσωτερική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας (Forum internum)

Η δομή του άρθρου 9 ΕΣΔΑ καθιστά σαφές ότι η εσωτερική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας ή το forum internum δεν υπόκειται σε περιορισμούς. Στο forum internum ανήκουν «η ελευθερία σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας ... [και] η ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων». Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων

συγκροτεί το forum externum. Επομένως, από το κείμενο του άρθρου 9 ΕΣΔΑ προκύπτει ότι (α) το forum internum περιλαμβάνει την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, με εξαίρεση το δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας και των πεποιθήσεων και (β) το forum internum έχει απόλυτη προστασία.

Τα προστατευόμενα αγαθά

Οι προπαρασκευαστικές εργασίες για την σύνταξη της ΕΣΔΑ δεν φωτίζουν καθόλου το περιεχόμενο των εννοιών «σκέψη», «συνείδηση», «θρησκεία» και «πεποιθήσεις» που αποτελούν τα προστατευόμενα από το άρθρο 9 αγαθά¹. Βεβαίως οι συντάκτες εξέφρασαν με αρκετό πάθος την ανάγκη

1. Οι τέσσερις αυτές έννοιες εμφανίζονται συνδεδεμένες στην ίδια διάταξη για κατοχύρωσης της θρησκευτικής ελευθερίας και την συμπεριέλαβαν εξ αρχής στα θεμελιώδη δικαιώματα που θα προστάτευε το νέο κείμενο . Η προστασία της όμως έμοιαζε τόσο αυτονόητη, ώστε δεν κρίθηκε σκόπιμο να συζητηθεί εκτενώς το περιεχόμενό της.

Είναι αλήθεια ότι από τις προπαρασκευαστικές εργασίες προκύπτει η σημασία που απέδωσαν οι συντάκτες στην χριστιανική και φιλελεύθερη παράδοση των ευρωπαϊκών κρατών για την ανάπτυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου².

Ωστόσο η κοινή παράδοση ήταν απλώς η αφετηρία για την σύνταξη του κειμένου και όχι ο στόχος. Αυτό προκύπτει, κατ' αρχήν, από την πηγή έμπνευσης της ΕΣΔΑ, την ΟΔΔΑ, που είναι κείμενο οικουμενικής εμβέλειας³.

Κυρίως όμως εξηγείται από τις πολιτικές συνθήκες στην Ευρώ-

πρώτη φορά στην ΟΔΔΑ (1948) και έκτοτε η διατύπωση αυτή επαναλαμβάνεται κατά τρόπο, θα έλεγε κανείς, αυτόματο -χωρίς αντιπαράθεσεις ή διαφωνίες στις προπαρασκευαστικές εργασίες- στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ (1950), στο άρθρο 5 (δ) (νί) της Διεθνούς Σύμβασης περί καταργήσεως πάσης μορφής φυλετικών διακρίσεων (1965), στο άρθρο 18 του ΔΣΑΠΔ και στο άρθρο 1 της Διακήρυξης του ΟΗΕ για την εξάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και διάκρισης με βάση τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις (1981). Στο άρθρο 12 της Αμερικανικής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (1969) περιλαμβάνεται η φράση «ελευθερία συνείδησης και θρησκείας» ενώ στο άρθρο 8 του Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Δικαιωμάτων των Λαών του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας (1981) περιλαμβάνεται η φράση «ελευθερία συνείδησης, ομολογίας πίστewας και ελεύθερης άσκησης της θρησκείας». Τέλος, η φράση «ελευθερία σκέψης, συνείδησης, θρησκείας ή πεποιθήσεων» συμπεριελήφθη στην Αρχή VII της Τελικής Πράξης της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη (Ελσίνκι I, 1975), στην Αρχή 11 του καταληκτικού κειμένου της Συνάντησης της Βιέννης μεταξύ εκπροσώπων των κρατών-μελών της ΔΑΣΕ (1989), στην Αρχή 9.4 του καταληκτικού κειμένου της Διάσκεψης για την ανθρώπινη διάσταση της ΔΑΣΕ (Κοπεγχάγη, 1990) και στην Χάρτα των Παρισίων για μια νέα Ευρώπη της ΔΑΣΕ (1990).

2. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Sir David Maxwell-Fyfe ολοκλήρωσε την πρώτη του παρέμβαση για το περιεχόμενο του σχεδιαζόμενου κειμένου με την έκκληση προς <<τα κράτη εκείνα που ανήκουν και τιμούν τη μεγάλη οικογένεια

7

πη του 1950. Στο συνεχώς διογκούμενο ρεύμα του κομμουνισμού οι

Δυτικοευρωπαίοι ήθελαν να αντιπαράξουν την πρότασή τους για ανοχή και ελευθερία. Αντίπαλος δεν ήταν οι άλλες θρησκείες αλλά ο κομμουνισμός.

Εκτίμησαν λοιπόν ότι η θρησκευτική ανοχή δεν ήταν μόνο η ιστορικά αναγκαία συνθήκη για την ειρηνική συμβίωση των χριστιανικών κρατών στην Ευρώπη, έπειτα από τους πολυάριθμους θρησκευτικούς πολέμους του παρελθόντος, αλλά αποτελούσε και πολιτικό όπλο αντιπαράθεσης στην αθεϊστική πρόταση των κομμουνιστών. Επομένως, τους συντάκτες της ΕΣΔΑ δεν ενδιέφερε η αντιπαλότητα των πολιτισμών και των θρησκειών -όπως συνέβη στο

Συμβούλιο της Ευρώπης μετά το 1989 με την πτώση του κομμουνισμού.

Τους ενδιέφερε η κοινή προσπάθεια για την αναχαίτιση του πολιτικού αντιπάλου.

Εν ολίγοις, για την ερμηνεία των εννοιών της «σκέψης», της «συνείδησης»,

της δυτικής Ευρώπης και του χριστιανικού πολιτισμού να εξασφαλίσουν την προώθηση και την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου», όγδοη συνεδρίαση της πρώτης Συνόδου της Συμβουλευτικής Συνέλευσης, Rec. T. Prep. vol. I, σ. 124. Βλ. επίσης, κατά την ίδια συνεδρίαση, τις παρεμβάσεις των Ιρλανδών Norton και MacEntree, ό.π., σ. 128 και σ. 140.

Πρβλ. τις αναφορές του αμερικανικού Ανωτάτου Δικαστηρίου: «Ο αμερικανικός λαός είναι χριστιανικός» [Church of the Holy Trinity v. United States, 143 U.S. 457, 471 (1892). United States v. Macintosh, 283 U.S. 605, 625 (1931)]. Οι ερμηνευτικοί περιορισμοί στην απόλαυση της ελευθερίας της θρησκείας (πρώτη τροποποίηση του αμερικανικού Συντάγματος), που προκλήθηκαν από τις αμφιλεγόμενες-αυτές αναφορές, τροποποιήθηκαν με την απόφαση Torcaso v. Watkins, 367 U.S. 488 (1961).

3. M. Scheinin, «Article 18», στο: G. Alfredsson - A. Eide (διευθ.), The Universal Declaration of Human Rights, The Hague/Boston /London, Nijhoff, 1999, σ. 379-392. K. Boyle «Freedom of Conscience, Pluralism and Tolerance: Freedom of Conscience in International Law», στο: Council of Europe, Freedom of Conscience, Strasbourg, 1993, σ. 37-53, ιδίως σ. 39. Επίσης, Λ.-Α. Σισιλιάνος, «Η Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. 50 χρόνια μετά», NoB 46 (1998), σ. 1545-1556.

8

της «θρησκείας» και των «πεπιοθήσεων» σημαντικά είναι τα εξής που προκύπτουν από την ιστορία της διάταξης αφ' ενός και από την «δυναμική» του κειμένου αφ' ετέρου:

α) Το κείμενο διαχωρίζει την ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης από την ελευθερία της θρησκείας και των πεπιοθήσεων. Η πρώτη περίοδος του άρθρου 9 παρ. 1 ΕΣΔΑ προστατεύει, κατά τρόπο απόλυτο, «την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας», συμπεριλαμβανομένης «της ελευθερίας αλλαγής θρησκείας ή πεπιοθήσεων» (forum internum). Η δεύτερη περίοδος

προστατεύει την ελευθερία «εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων ...
διά της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών
καθηκόντων και τελετουργιών». Επομένως, το άρθρο 9 παρ. 1 ΕΣΔΑ δεν
περιλαμβάνει δικαίωμα στην εκδήλωση της σκέψης ή της συνείδησης.

β) Η ερμηνεία της ΕΣΔΑ πρέπει να γίνεται υπό το φως των «σημερινών
συνθηκών» 4 γιατί «η ΕΣΔΑ έχει ως αποστολή και ερμηνευτικό σκοπό την
αποτελεσματική προστασία του ατόμου» και, κατά συνέπεια, την «διασφάλιση
όχι θεωρητικών και φανταστικών δικαιωμάτων αλλά δικαιωμάτων
συγκεκριμένων και πραγματικών». Κατά τα λοιπά, η ερμηνεία της ΕΣΔΑ
υπάγεται στους κανόνες διεθνούς δικαίου για την ερμηνεία των διεθνών
συνθηκών 5. Επομένως, πλάι στις δεσμεύσεις του κειμένου, υφίσταται η
υποχρέωση αποτελεσματικής προστασίας της «ελευθερίας σκέψης,

4. ΕυρΔΔΑ, Απόφαση Soering, 7.7.1989, serie A, αρ. 161, παρ. 87. ΕυρΔΔΑ,
Απόφαση Λοϊζίδου (προδικαστικά ζητήματα), 23.3.1995, serie A, αρ. 310, παρ.
72.

5. Το Δικαστήριο αποδέχθηκε ότι τα άρθρα 31-33 της Σύμβασης της Βιέννης του
1969 για το δίκαιο των συνθηκών αποτελούν κανόνες εθνικού δικαίου και

συνείδησης και θρησκείας».

Συμπερασματικά, η ερμηνεία του forum internum πρέπει να αποσκοπεί στην
αποτελεσματική προστασία αφ' ενός της ελευθερίας «σκέψης ή συνείδησης»
και αφ' ετέρου της ελευθερίας «της θρησκείας ή των πεποιθήσεων».

Η ελευθερία σκέψης ή συνείδησης

Το άρθρο 9 παρ. 1 ΕΣΔΑ αναφέρει λιτά ότι «Παν πρόσωπον δικαιούται εις την
ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως ... ».

Σύμφωνα με την μοναδική αναφορά στις προπαρασκευαστικές εργασίες, οι συντάκτες επιθυμούσαν με την ελευθερία της σκέψης να προστατεύσουν το άτομο «ενάντια στην κρατική επιβουλή αλλά και ενάντια στα απεχθή μέσα αστυνομικής έρευνας ή δικαστικής ανάκρισης που στερούν από τον ύποπτο ή τον κατηγορούμενο τον έλεγχο των πνευματικών του δυνατοτήτων και της συνείδησής του». Η μνεία αυτή είναι ελάχιστα διαφωτιστική. Η ΕΣΔΑ περιλαμβάνει αναλυτική διάταξη -το άρθρο 5- για την προστασία της ελευθερίας και της ασφάλειας του ατόμου. Συγχρόνως, η προστασία του άρθρου 3 (απαγόρευση των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης ή τιμωρίας) είναι τόσο ευρεία που

εφαρμόζονται κατά την ερμηνεία της ΕΣΔΑ. Βλ. ΕυρΔΔΑ, Απόφαση Golder, 21.2.1975, serie A, αρ. 18, παρ. 29. Βλ. επίσης ΕυρΔΔΑ, Απόφαση Λοϊζίδου (επί της ουσίας), 18.12.1996, Recueil des arrêts, 1996-VI, σ. 2216, παρ. 43. Αυτό σημαίνει ότι η ΕΣΔΑ «πρέπει να ερμηνεύεται με καλή πίστη, σύμφωνα με το σύνθημα που δίνεται στους όρους της συνθήκης μέσα στο γενικό τους πλαίσιο και υπό το φως του αντικειμένου και του σκοπού της» (άρθρο 31 παρ. 1 της Συνθήκης της Βιέννης) και «είναι δυνατή η προσφυγή σε συμπληρωματικά μέσα ερμηνείας, που περιλαμβάνουν τις προπαρασκευαστικές εργασίες της συνθήκης και τις περιστάσεις της σύναψής της» (άρθρο 32 της Συνθήκης της Βιέννης). Βλ. αναλυτικά F. Ost, «Les directives d'interpretation adoptees par la Cour Europeenne des droits

10

απαγορεύει παρόμοιες συμπεριφορές αστυνομικών, δικαστικών ή άλλων κρατικών οργάνων και προστατεύει την ακεραιότητα της συνείδησης 6. Από το προπαρατεθέν πάντως σύντομο απόσπασμα των προπαρασκευαστικών εργασιών πιθανολογείται ότι (α) η σκέψη αφορά τις πνευματικές δυνάμεις του ατόμου και (β) ότι η σκέψη αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη της

συνείδησης. Διαφορετικά η παραβίαση της ελευθερίας της σκέψης «δεν θα στερούσε τον έλεγχο της συνείδησης» του ατόμου.

Τα ως άνω επιβεβαιώνονται από τις προπαρασκευαστικές εργασίες για την σύνταξη του άρθρου 18 της ΟΔΔΑ, από την οποία, όπως σημειώθηκε στο Εισαγωγικό Κεφάλαιο, εμπνεύστηκαν οι συντάκτες της ΕΣΔΑ. Κατά τις εργασίες αυτές, κυριάρχησε η θέση ότι η προστασία του *forum internum* δεν πρέπει να περιορίζεται αποκλειστικά στους πιστούς. Γι' αυτό και η ελευθερία της «θρησκείας» πλαισιώθηκε από εκείνη της «σκέψης» και της «συνείδησης», προκειμένου να διευρυνθεί το πεδίο προστασίας 7. Το συ-

de l'homme. L'esprit plutot que la lettre?» στο: J.-F. Penin (διευθ.), *Les regles d'interpretation. Principes communement admis par les juridictions*, Fribourg, Editions Universitaires Fribourg, 1989, σ. 89-108, ιδίως σ. 91.

6. Ερμηνεύοντας το άρθρο 3 ΕΣΔΑ στην «Ελληνική Υπόθεση», η Επιτροπή σημείωσε ότι η μεταχείριση είναι «εξευτελιστική», όταν «κατάφωρα ταπεινώνει το άτομο ενώπιον τρίτων ή το οδηγεί προς συμπεριφορά αντίθετη στην θέληση ή στην συνείδησή του». ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Δανία, Νορβηγία, Σουηδία και Ολλανδία κατά Ελλάδα, αρ. προσφυγών 3321/67, 3322/67, 3323/67 και 3344/67, *L' affaire grecque*, Strasbourg, Conseil de l'Europe, 1970 (Έκθεση, 5.11.1969). Βλ. επίσης, ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Ιρλανδία κατά Ηνωμένου Βασιλείου, αρ. προσφυγής 5310/71, serie B, αρ. 23-1, σ. 388 (Έκθεση, 25.1.1976). ΕυρΔΔΑ, Απόφαση Ιρλανδία κατά Ηνωμένου Βασιλείου, 18.1.1978, serie A, αρ. 25, παρ. 167. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση D.W.A. and D.A. κατά Ηνωμένου Βασιλείου αρ. προσφυγής 9146/80, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 13.10.1986). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Ame Treholt κατά Νορβηγίας αρ. προσφυγής 14610/89,

11

μπέρασμα, λοιπόν, που προκύπτει είναι ότι με τους όρους «σκέψη» και «συνείδηση» οι συντάκτες θέλησαν να εντάξουν στο προστατευτικό πεδίο της διάταξης τους μη πιστούς. Συγχρόνως, θεώρησαν ότι από το δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης πηγάζουν όλα τα υπόλοιπα δικαιώματα και κατά συνέπεια και η ελευθερία της συνείδησης.

Τα δικαιοδοτικά όργανα της ΕΣΔΑ δεν προχώρησαν σε συστηματική ερμηνεία των δύο εννοιών. Σε μία από τις πρώτες υποθέσεις η Επιτροπή σημείωσε παρεμπιπτόντως τα ακόλουθα για την ανθρώπινη σκέψη: «ο τρόπος, με τον οποίο σχηματίζεται και εκφράζεται η σκέψη, καθορίζεται κατ' ανάγκη από σειρά τυχαίων περιστάσεων (χρόνος, τόπος, κοινωνικό περιβάλλον, διάφορα γεγονότα και επιρροές κτλ.), στις οποίες το άτομο δεν έχει στην πραγματικότητα τον έλεγχο». Όσον αφορά την ανθρώπινη συνείδηση, η Επιτροπή υπήρξε ακόμη πιο ολιγόλογη. Στην υπόθεση Grandrath, την πρώτη υπόθεση για την αντίρρηση συνείδησης στο στρατό, ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι το δικαίωμά του στην ελευθερία συνείδησης επιβάλλει τον σεβασμό σε κάθε απόφαση που του επιτάσσει η συνείδησή του, εκτός αν αυτή

<http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 9.7.1991). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση T. V. κατά Φινλανδίας αρ. προσφυγής 21780/93, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 2.3.1994).

7. Αναλύοντας την αντίστοιχη διατύπωση του άρθρου 18 παρ. 1 ΔΣΑΠΔ («Καθένας έχει δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας»), ο K. J. Partsch τονίζει ότι και οι τρεις όροι περιλαμβάνουν κάθε πιθανή συμπεριφορά του ατόμου έναντι της οικουμένης, της κοινωνίας και έναντι αυτού που καθορίζει τη μοίρα του και τον προορισμό του στον κόσμο, είτε πρόκειται για θεότητα είτε για ανώτερο ον είτε για τον ορθό λόγο και το ρασιοναλισμό είτε την τύχη. Πάντως ο συγγραφέας δεν στηρίζει το γενικό αυτό ορισμό στις προπαρασκευαστικές εργασίες του ΔΣΑΠΔ ή στην νομολογία της αρμόδιας Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Βλ. K. J. Partsch, «Freedom of Conscience and Expression, and Political Freedoms» στο: L. Henkin (διευθ.), *The International Bill of Rights*, New York, Columbia University Press, 1981, σ. 209-245, ιδίως σελ. 213.

12

προσβάλλει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των άλλων. Η Επιτροπή έκρινε «περιττό να εξετάσει κάθε ζήτημα σχετικά με την ερμηνεία των όρων "ελευθερία ... συνείδησης και θρησκείας", όπως αυτοί αναφέρονται στο

άρθρο 9 της ΕΣΔΑ», και απέρριψε την προσφυγή, σημειώνοντας ότι ειδικά η υποχρέωση για την εκπλήρωση της εναλλακτικής θητείας δεν οδηγεί, ούτως ή άλλως, σε επέμβαση στο *forum internum*.

Εν τούτοις, από την νομολογία κυρίως της Επιτροπής συνάγονται τρία επί μέρους στοιχεία των εννοιών της σκέψης και της συνείδησης:

Πρώτο στοιχείο αποτελεί η ατομική διάσταση. Η Επιτροπή έκρινε ότι, σε αντίθεση με την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας, την οποία μπορούν να επικαλούνται άτομα και ομάδες ατόμων, την ελευθερία της συνείδησης μπορούν να επικαλούνται μόνον άτομα. Τα νομικά πρόσωπα δεν έχουν συνείδηση 8. Το ίδιο ισχύει και για την ελευθερία της σκέψης. Το συμπέρασμα αυτό επιβεβαιώνεται και από το άρθρο 1 της ΟΔΔΑ, το οποίο διακηρύσσει ότι «όλοι οι άνθρωποι είναι προικισμένοι με λογική και συνείδηση».

Δεύτερο στοιχείο, που συνάγεται από την νομολογία, αποτελεί η «διάχυτη» παρουσία της ελευθερίας της συνείδησης σε πολλές από τις λοιπές ουσιαστικές διατάξεις της ΕΣΔΑ 9. Ειδικότερα:

8. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Verein «Kontakt-Information-Therapie» and Siegfried Hagen κατά Αυστρίας, αρ. προσφυγής 11921/86, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 12.10.1988). ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Societe pour l'Etude, Za Protection et l'Amenagement de la Nature dans le Sud-Ouest (S.E.P.A.N.S.O.) κατά Γαλλίας, αρ. προσφυγής 12429/86, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 13.3.1989).
9. G. Gonzalez, *la Corvention europeenne des droits de l'homme et Za liberte des religions*, Paris, Economica, 1997, σ. 25-31. Για τη διάχυτη παρουσία της ελευθερίας της συνείδησης στο ελληνικό Σύνταγμα, βλ. Χ.

α) η υποχρεωτική ψηφοφορία είναι δυνατόν να έλθει σε αντίθεση με την ελευθερία σκέψης και συνείδησης, εφόσον δεν έχει προβλεφθεί το λευκό ή το

άκυρο ψηφοδέλτιο (δικαίωμα για ελεύθερες εκλογές, άρθρο 3 του πρώτου πρόσθετου στην ΕΣΔΑ πρωτοκόλλου) 10,

β) η υποχρεωτική ένταξη σε συνταξιοδοτικό σύστημα είναι συμβατή με την ελευθερία της συνείδησης, υπό την προϋπόθεση ότι η συνταξιοδότηση είναι δυνητική και ότι έχει ρητά προβλεφθεί η δυνατότητα καταβολής των ασφαλιστικών εισφορών μέσω του φόρου (δικαίωμα στην περιουσία, άρθρο 1 του πρώτου πρόσθετου στην ΕΣΔΑ πρωτοκόλλου),

γ) η υποχρεωτική ένταξη κάθε νέου αρχιτέκτονα στον οικείο επαγγελματικό σύλλογο παραβιάζει την ελευθερία σκέψης και συνείδησης, αν και εφόσον είναι αδύνατη η παράλληλη συμμετοχή του σε άλλους επί μέρους αρχιτεκτονικούς συλλόγους της προτίμησής του (δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, άρθρο 11 ΕΣΔΑ) 11,

δ) η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, ενίοτε από πυρηνικούς σταθμούς παραγωγής ρεύματος, δεν παραβιάζει την ελευθερία σκέψης και συνείδησης, εφόσον η σύμβαση παροχής ηλεκτρικού ρεύματος συνομολογήθηκε

Ανθόπουλος, Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 1992, σ. 17-26, 45-53 και 66. Ευ. Κρουσταλάκης, «Η ελευθερία της συνείδησης και η ελευθερία έκφρασης γνώμης και πληροφόρησης στα πολιτικά και ποινικά δικαστήρια» στο: Συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη (Πρακτικά του Α' Συνεδρίου της Ένωσης Ελλήνων Συνταγματολόγων), Αθήνα - Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1986, σ. 69-95.

10. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση X κατά Αυστρίας, αρ. προσφυγής 1718/62, ό.Π. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση X κατά Αυστρίας, αρ. προσφυγής 4982171, ό.π.

11. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση *Reyer* και *Legallais* κατά Γαλλίας, αρ. προσφυγών 14331/88 και 14332/88, D&R 62, σ. 309 (Απόφαση επί του παραδεκτού, 8.9.1989).

ελεύθερα (δικαίωμα στην περιουσία, άρθρο 1 του πρώτου πρόσθετου στην

ΕΣΔΑ πρωτοκόλλου) 12,

ε) τέλος, η χρήση ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων δημοσίου υπαλλήλου δεν αντίκειται στην ελευθερία της συνείδησης, εφόσον η χρήση αυτή ήταν αιτιολογημένη από τις ιστορικές συνθήκες της γερμανικής ενοποίησης (δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, άρθρο 8 ΕΣΔΑ) 13.

Τρίτο στοιχείο αποτελεί ο τρόπος εξωτερίκευσης της σκέψης και της συνείδησης. Στην Έκθεσή της για την υπόθεση Κοκκινάκης η Επιτροπή προέβη στην ακόλουθη κρίση: «Όταν η άσκηση της ελευθερίας έκφρασης συνίσταται στην ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων διά της λατρείας, των ιεροτελεστιών, της διδασκαλίας και της άσκησης των καθηκόντων, τότε ενεργοποιείται κυρίως το δικαίωμα που εγγυάται το άρθρο 9 ΕΣΔΑ» και όχι το άρθρο 10.14. Την κρίση αυτή επιβεβαίωσε και το Δικαστήριο στην Απόφαση Polat.¹⁵ Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας

12. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση H.K και A. V. κατά Ολλανδίας, αρ. προσφυγής 11086/84, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 16.7.1987).

13. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Lutz Bester κατά Γερμανίας, αρ. προσφυγής 42358/98, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 22.11.2001).

14. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Κοκκινάκης κατά Ελλάδας, αρ. προσφυγής 14307/88, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 79 (Έκθεση, 3.12.1991).

15. Ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι παραβιάστηκε το άρθρο 9 ΕΣΔΑ και συγκεκριμένα το δικαίωμά του στην ελευθερία σκέψης, γιατί εκδιώχθηκε λόγω της συγγραφής ενός βιβλίου. Η Επιτροπή και τό Δικαστήριο έκριναν διαδοχικά ότι η υπόθεση εμπίπτει στο πεδίο της ελευθερίας της έκφρασης του άρθρου 10 ΕΣΔΑ, μολονότι ο προσφεύγων δεν είχε επικαλεστεί το συγκεκριμένο άρθρο. ΕύρΔΔΑ, Απόφαση Polat, 8.7.1999, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 29. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση E.P. κατά Τουρκίας, αρ. προσφυγής 23500194, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 35 (Έκθεση, 11.12.1997).

ή των πεποιθήσεων αποτελεί Lex specialis σε σχέση με την ευρύτερη ελευθερία της έκφρασης που προστατεύεται από το άρθρο 10 ΕΣΔΑ. Επομένως, η εξωτερική εκδήλωση της σκέψης και της συνείδησης εντάσσονται στο πεδίο του άρθρου 10 ΕΣΔΑ. Εφόσον η σκέψη και η συνείδηση δεν ταυτίζονται με την θρησκεία και τις πεποιθήσεις, η εξωτερική τους προστατεύεται από την γενικότερη ελευθερία της έκφρασης του άρθρου 10 ΕΣΔΑ και όχι από την ειδικότερη του άρθρου 9, που αφορά αποκλειστικά την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων.

Με άλλα λόγια, το σχήμα προστασίας είναι το ακόλουθο:

- η σκέψη, η συνείδηση και η θρησκεία (forum internum) προστατεύονται από το άρθρο 9 ΕΣΔΑ,
- η εκδήλωση της θρησκείας ή των πεποιθήσεων προστατεύεται, επίσης, από το άρθρο 9 ΕΣΔΑ,
- η εκδήλωση της σκέψης ή της συνείδησης εμπίπτει στο άρθρο 10 ΕΣΔΑ (ή στο άρθρο 11 ΕΣΔΑ), γιατί δεν εμπίπτει στην ειδική περίπτωση της «εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων» του άρθρου 9.

Η σχετικότητα της θρησκευτικής ελευθερίας

Η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας κατά το ισχύον Σύνταγμα είναι σχετική. Η σχετικότητα αυτή απορρέει κυρίως από το άρθρο 3 του Συντάγματος που αναγνωρίζει την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία ως "επίσημη θρησκεία του κράτους. Με το καθεστώς δεσποινεί "συναλληλίας" που καθιερώνει, φαίνεται να παρέχει στην Εκκλησία τη δυνατότητα να

διεκδικεί άποφασιστική γνώμη σέ θέματα του κρατικά οργανωμένου κοινωνικού βίου(βλ.π.χ. αρθρο 2 του ν. 590/1977 "περί του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδας").

16

Σχετικοποίηση της θρησκευτικής ελευθερίας προκύπτει επίσης και: από την παρ. 2 έδ. α του αρθρου 13 του Συντ. που εγγυάται την ελεύθερη άσκηση της λατρείας υπό την προστασία -άρα και την "επιφύλαξη"- των νόμων,καθώς και από την παρ.4 του ίδιου άρθρου που ορίζει ότι

"ουδείς δύναται ενεκα των θρησκευτικών αυτού πεποιθήσεων να απαλλαγί της έκπληρώσεως των προς το κράτος υποχρεώσεων ή να αρνηθή την συμμόρφωσίν του προς τους νόμους". Άρα και η θρησκευτική ελευθερία τελεί υπό τον -αυτονόητο, άλλωστε, από την ίδια τη νομική φύση των ατομικών δικαιωμάτων εν γένει.- ορο της τήρησης των γενικών νόμων του κράτους, π.χ. όσων αφορούν ιδίως την εθνική άμυνα, την παιδεία, τη δημόσια υγεία, τη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών κ.λ.π. (8λ.Σ.τ.Ε.4079/1976, ΤοΣ 3 σ. 157). Το καθήκον του πολίτη προηγείται, λοιπόν, των δικαιωμάτων του. "Έτσι, οι "αντιρρησίες συνείδησης" δεν προστατεύονται από τό Σύνταγμα (βλ. όμως ήδη αρθρο 5 του ν. 731/1977, κατά το οποίο "οι ένεκα θρησκευτικων πεποιθήσεων αρνούμενοι να φέρουν όπλα υποχρεούνται εις εκπλήρωσιν αόπλου υποχρεώσεως θητείας ή εκγυμνάσεως επί χρόνον διπλάσιον της υπό των ενόπλων εκπληρουμένης").(βλ.σχετική απόφαση ΣτΕ 526/2001 (Τμ.Α΄)).

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, όπως γενικώς γίνεται δεκτό, αναλύεται στα παρακάτω επιμέρους δικαιώματα: α) Το δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς οποιαδήποτε θρησκεία και να τη μεταβάλλει οποτεδήποτε, β) το

δικαίωμα να εκδηλώνει και να διακηρύσσει κανείς τις θρησκευτικές του

16. Βλ. σχετικά Άρ. Μ ά ν ε σ η-Κ. Β α β ο ύ σ κ ο υ, Γνωμοδότηση, ΝοΒ 23 σ. 1031-1037.

17

πεπιοθήσεις γραπτώς ή προφορικώς ή, αντιθέτως, να μην τις αποκαλύπτει, γ) το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, δ) το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας, ε) το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, και ς) το δικαίωμα καθενός να αποκρούει οποιαδήποτε ενέργεια έρχεται σε αντίθεση με τις θρησκευτικές του πεπιοθήσεις.

Η ελευθερία της επιλογής, διατήρησης ή αλλαγής θρησκείας

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής ή εγκατάλειψης μίας συγκεκριμένης θρησκείας, καθώς και της επιλογής ή εγκατάλειψης της θρησκείας εν γένει, της αθρησκείας ή της αθείας, χωρίς την επέλευση οποιωνδήποτε δυσμενών συνεπειών. Η θρησκευτική ελευθερία υπό τη μορφή αυτή είναι ανεπίδεκτη περιορισμών. Δεν έχει δε εν προκειμένω σημασία η διάκριση σε θρησκεία επικρατούσα και σε θρησκείες γνωστές ή μη γνωστές, γιατί η ελευθερία αυτή υπάρχει και για κάποιον που επιλέγει θρησκεία «μη γνωστή» κατά τη συνταγματική έννοια. Η αναφορά σε γνωστές θρησκείες στο άρθρο 13 παρ. 2 του Συντάγματος γίνεται σε συσχετισμό με την άσκηση λατρείας. Στην παρ. 1, όπου κατοχυρώνεται το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, δεν διαφαίνεται ούτε υποψία περιορισμού. Επομένως, κάλλιστα μπορεί να επιλέξει κάποιος θρησκεία, της οποίας η λατρεία προσκρούει στη

δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη και είναι, κατά συνέπεια, απαγορευμένη.

Απλώς, η επιλογή μίας τέτοιας θρησκείας δεν απαλλάσσει από την υποχρέωση εκπλήρωσης των υποχρεώσεων προς το κράτος και συμμόρφωσης προς τους νόμους. Ας σημειωθεί ακόμη ότι στη γενικότητά της η ελευθερία αυτή καλύπτει και οποιαδήποτε αποκλίνουσα διδασκαλία, 18
δογματικώς ή άλλως, μέσα στα πλαίσια της καθεμιάς θρησκείας.

Εξυπακούεται βέβαια, αλλά αυτό δεν αφορά τη θεωρία περί ατομικών δικαιωμάτων, ότι για την εισδοχή σε ένα θρήσκευμα και την εγκατάλειψή του με την αποδοχή ενός άλλου ή και κανενός πρέπει να πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις, καθοριζόμενες από το εσωτερικό δίκαιο του οικείου θρησκεύματος. Εκείνο πάντως είναι βέβαιο, ότι το κύρος των ενεργειών αυτών δεν μπορεί να συνδεθεί από την πλευρά της πολιτείας με την τήρηση ορισμένων τύπων.

Θρησκευτική ελευθερία και ανεξιθρησκία

Το Σύνταγμα στο άρθρο 13 παρ 2 εδ α αναφέρει ότι "Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη...", έτσι κατοχυρώνει την ελευθερία της θρησκείας, την θρησκευτική ελευθερία, ως αντικειμενικό κανόνα δικαίου και ως ατομικό δικαίωμα. Με την αντικειμενική της μορφή η θρησκευτική ελευθερία ταυτίζεται με την ανεξιθρησκία, δηλαδή με την αρχή σύμφωνα με την οποία οποιαδήποτε πίστη σε οποιοδήποτε δόγμα είναι ελεύθερη και ανεκτή.

Η θρησκευτική ελευθερία και η ανεξιθρησκία σαν έννοιες έχουν διαφορές και ομοιότητες, διότι εκφράζουν η μὲν πρώτη την αντικειμενική η δε δεύτερη την υποκειμενική πλευρά του ίδιου αντικειμένου. Θρησκευτική ελευθερία χωρίς

ανεξιθρησκεία δεν μπορεί να υπάρξει και το ανάστροφο.

Η ελευθερία εκδήλωσης και διακήρυξης των θρησκευτικών πεποιθήσεων
Η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει επίσης το δικαίωμα του ατόμου να εκδηλώνει και να διακηρύσσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις γραπτώς ή προφορικά, ατομικά ή ομαδικά, δικαίωμα που συνταγματικώς ερείδεται στο άρθρο 13 παρ. 1, και όχι στη γενική διάταξη του άρθρου 14 παρ. 1. Δεν θα υπεισέλθουμε στην προβληματική του θέματος αυτού, γιατί ακολουθεί ειδική 19 εισήγηση με θέμα την ελευθερία διάδοσης θρησκευμάτων σε σχέση με την επικρατούσα θρησκεία. Για τον ίδιο λόγο δεν θα ασχοληθούμε και με τα θέματα της ελευθερίας της εκπαίδευσης. Θα επισημάνουμε μόνο, ότι το δικαίωμα της ελεύθερης εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων προστατεύεται και με αρνητική μορφή, δηλαδή ως δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, εκτός αν από αυτές εξαρτώνται δικαιώματα ή υποχρεώσεις ή αν πρόκειται για ερωτήσεις που απευθύνονται για στατιστικούς σκοπούς. Στην τελευταία αυτή περίπτωση πρέπει να γίνεται η δήλωση υπό συνθήκες που εγγυώνται την εμπιστευτική τους μεταχείριση. Έτσι δημιουργεί προβλήματα η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκεύματος σε δημόσια έγγραφα. Σχετικό είναι το ζήτημα που έχει ανακύψει, ως προς την αναγραφή του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας. Έχοντας υπόψη τα επιχειρήματα που από όλες τις πλευρές έχουν υποστηριχθεί, θα συνταχθούμε με εκείνους που προτείνουν την προαιρετική αναγραφή, σύμφωνα με τη ρητώς δηλούμενη βούληση του πολίτη, γιατί η μη καταχώριση του στοιχείου αυτού εξίσου προσβάλλει το συνταγματικώς

κατοχυρωμένο δικαίωμα, αν υπάρχει η βούληση, όπως και η παρά τη θέληση του ενδιαφερομένου αναγραφή του.

Το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας

Το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας έχει ως περιεχόμενο την απαγόρευση διακρίσεων λόγω θρησκείας, δηλαδή της άνισης μεταχείρισης μεμονωμένων

βλ. ΣτΕ 2214/2000 (Στ'), ΣτΕ 2283/2001 (Ολομ), ΣτΕ 2284/2001 (Ολομ),
2285/2001 (Ολομ), ΣτΕ 2279/2001 (Ολομ), ΣτΕ 2280/2001 (Ολομ), ΣτΕ
2286/2001 (Ολομ) για την αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας.

20

ατόμων ή ομάδων ατόμων με θρησκευτικά κριτήρια. Το δικαίωμα αυτό ρητώς κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 παρ .. Ι εδ. 2 του Συντάγματος, αλλά απορρέει και από το γενικό για την ισότητα άρθρο 4, καθώς και από τις αντίστοιχες διατάξεις διεθνών διακηρύξεων (άρθρα 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης, 25 Διεθνούς Συμφώνου περί ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων της 19 Δεκεμβρίου 1966).

Σύμφωνα με αυτό δεν αποτελεί η θρησκεία θεμιτό κριτήριο διαφοροποίησης κατά την αναγνώριση, παραχώρηση, στέρηση ή περιορισμό δικαιωμάτων.

Εξαιρέσεις επιτρέπονται μόνο στο μέτρο που επιβάλλονται από το

περιεχόμενο του δικαιώματος. Πρωταρχική σημασία έχει το δικαίωμα αυτό

στον τρόπο κατάληψης δημόσιων θέσεων και αξιωμάτων, με την έννοια ότι

αυτά πρέπει να είναι προσιτά στον οποιονδήποτε, ανεξάρτητα από τις

θρησκευτικές του πεποιθήσεις, εκτός αν κάποιες συγκεκριμένες θέσεις ή

αξιώματα συνδέονται στενά με ορισμένο θρήσκευμα, και ειδικότερα με την επικρατούσα θρησκεία.

Παλαιότερα είχε δεχθεί το Συμβούλιο της Επικρατείας, ότι τέτοιες θέσεις είναι οι των λειτουργών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, επειδή διδάσκουν όλα τα μαθήματα, άρα και τα θρησκευτικά. Την άποψη αυτή έχουν στο παρελθόν επικρίνει, υποστηρίζοντας ότι η Διοίκηση πρέπει να κάνει χρήση των εξαιρέσεων με πολλή φειδώ και ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση όφειλε να τοποθετήσει τον αλλόθρησκο ή ετερόδοξο δάσκαλο σε πολυθέσιο σχολείο, ώστε να διδάξει τα θρησκευτικά κάποιος ορθόδοξος συνάδελφός του¹⁷. Η πρόταση αυτή υιοθετήθηκε από το νομοθέτη που με το άρθρο 16 του ν. 1771/1988 «Τροποποίηση και συμπλήρωση του συστήματος εισαγωγής 21 σπουδαστών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α' 71) προέβλεψε το διορισμό ετεροδόξων ή αλλοθρήσκων δασκάλων ή νηπιαγωγών σε πολυθέσια δημοτικά σχολεία ή διθέσια νηπιαγωγεία. Εκεί περιορίζονται στη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών σε ομόδοξους ή ομόθρησκους με αυτούς μαθητές, εφόσον προβλέπεται το μάθημα αυτό.

Η θρησκευτική ελευθερία και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας

Με την εφαρμογή της αρχής της θρησκευτικής ισότητας συνδέονται οι προϋποθέσεις για την ανάδειξη του Προέδρου της Δημοκρατίας. Το Σύνταγμα του 1975, αντίθετα από τα προϊσχύσαντα¹⁸, δεν αναφέρει στο άρθρο 31 ανάμεσα στα άλλα προσόντα του Ανώτατου Άρχοντα και την ιδιότητα του οπαδού της επικρατούσας θρησκείας. Υποστηρίχθηκε ότι η ιδιότητα αυτή

συνάγεται εμμέσως από τη διατύπωση του κειμένου του όρκου που ο Πρόεδρος δίδει πριν από την ανάληψη των καθηκόντων του: «Ορκίζομαι στο όνομα της Αγίας και Ομοούσιας και Αδιαίρετης Τριάδας να φυλάσσω το Σύνταγμα και τους νόμους κλπ.» (άρθρο 33 παρ. 2).

Κατ' άλλη άποψη, του Πρ.Δαγτόγλου, Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να γίνει μόνο χριστιανός, όχι όμως αναγκαστικώς ορθόδοξος.¹⁹ Πέρα από άλλες επιφυλάξεις, η άποψη αυτή - που βέβαια δεν αφίσταται από το γράμμα

17. Σπ. Τρωιάνου, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, α' έκδοση, τεύχ.α', Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 55· β' έκδοση (1984) σ. 79.

18. Πρβλ. το άρθρο 47 του Συντάγματος του 1952: «Πας διάδοχος του Ελληνικού Θρόνου απαιτείται να πρεσβεύη την θρησκείαν της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας».

19. Δαγτόγλου, ό.π. σ. 374.

του Συντάγματος - μπορεί σε δεδομένη στιγμή να παρασύρει σε ατελεύτητες συζητήσεις (με απρόβλεπτες συνέπειες) ως προς το κατά πόσον το συγκεκριμένο δόγμα που πρεσβεύει ένας υποψήφιος (ή, ενδεχομένως, ήδη εκλεγμένος) Πρόεδρος της Δημοκρατίας ανήκει στα χριστιανικά. Και ποιός θα το κρίνει σε τελική ανάλυση;

Κατά την άποψη του Σπ.Τρωιάνου, που εδώ και χρόνια έχει διατυπώσει,²⁰ δεν μπορεί να στηριχθεί σε ένα τέτοιο έμμεσο στοιχείο, όπως είναι το κείμενο του όρκου, μία βάναυση προσβολή του δικαιώματος της θρησκευτικής ισότητας. Συμπληρώνοντας την επιχειρηματολογία του, είχε γράψει: «Αλλά κι αν ακόμα υποτεθεί, ότι ο συντακτικός νομοθέτης πραγματικά θέλησε με τη

διατύπωση του άρθρου 33 να καθιερώσει την υποχρεωτική προέλευση του Ανώτατου Άρχοντα από τους οπαδούς της επικρατούσας θρησκείας, η διάταξη αυτή θα ερχόταν σε σύγκρουση με τα άρθρα 4 και 13 παρ. 1 και επομένως θα υποχωρούσε μπροστά τους». Επ' αυτού παρατηρήθηκε, ότι όλες οι διατάξεις του Συντάγματος έχουν την ίδια τυπική ισχύ και ότι δεν είναι, επομένως νοητό να «υποχωρήσει» η μία μπροστά σε μια άλλη.²¹ Επειδή δε κατ' ουσίαν πρόκειται για επίκληση της θεωρίας των «αντισυνταγματικών διατάξεων του Συντάγματος», παρατηρείται ακόμα ότι η θεωρία αυτή γίνεται γενικότερα δεκτή μόνο στην περίπτωση αντισυνταγματικής αναθεώρησης του Συντάγματος.²² Η τελευταία αυτή άποψη είναι η κρατούσα στη θεωρία. Παρ' όλα αυτά κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι εδώ εμφανίζεται μία σημαντική αντινομία μεταξύ διατάξεων του Συντάγματος και τίθεται το ερώτημα, πώς

20. Βλ. Τρωιάνου, Παραδόσεις κλπ., α' έκδ. τεύχ. α' σ. 55 επ., β' έκδ. σ. 80.

21. Δαγτόγλου, ό.π. σ. 374 .

22. Ό.Π. σ. 374 σημ. 8.

αυτή μπορεί να αρθεί. Εν προκειμένω υποστηρίζεται, πως «το βασικό ζήτημα για τη μεθοδολογία είναι ότι και στο επίπεδο των συνταγματικών κανόνων εφαρμόζονται οι ίδιες αρχές για την επίλυση των αντινομιών, οι οποίες εφαρμόζονται και στο κοινό δίκαιο. Η μεθοδολογία διατυπώνει, μεταξύ άλλων, αρχές άρσης των αντινομιών των κανόνων δικαίου. Μεταξύ αυτών και την αρχή *lex superior derogat legi inferiori*. Το ερώτημα αν δύο ή περισσότεροι συνταγματικοί κανόνες τελούν σε σχέση ανώτερου-κατώτερου ή όχι δεν αφορά τη μεθοδολογία αλλά το ουσιαστικό δίκαιο».²³

Διαπιστώνουμε δε, ότι κερδίζει έδαφος η άποψη πως η τυπική ισοδυναμία των συνταγματικών κανόνων δεν συνεπάγεται άνευ ετέρου και την επιχειρηματολογική ισοσθένειά τους που εξαρτάται από την ηθικοπολιτική βαρύτητά τους.²⁴ Εφόσον γίνει δεκτή η (κατ' εμέ ορθή) άποψη, ότι Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να εκλεγεί και αλλόθρησκος (ή, ακόμα, άθρησκος ή άθεος), τότε πρέπει επίσης να γίνει δεκτό, ότι κατά την ανάληψη των καθηκόντων του θα δώσει όρκο (ή διαβεβαίωση) άλλου τύπου,²⁵ κάτι που ασφαλώς αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα *contra legem* (ακριβέστερα: *contra constitutionem*) ερμηνείας.²⁶

Γενικώς είναι δυνατό να διατυπωθεί το συμπέρασμα, ότι θρησκευτική ισότητα σημαίνει πως κανενός οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορεί να

23. Φ. Σπυρόπουλος, Η Ερμηνεία του Συντάγματος. Εφαρμογή ή υπέρρραση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου; Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ.142.

24. Έτσι Φ. Βασιλόγιαννης, Περί αντισυνταγματικών κανόνων του Συντάγματος, στο «Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση. Μελέτες συνταγματικού δικαίου και φιλοσοφίας του Δικαίου», Τ.Β' (Αθήνα-Κομοτηνή 1998) 3-21 (17).

25. A. Marinos, *La liberte religieuse dans la nouvel1e Constitution Grecque, «Conscience et Liberte»* 1 1 (1976) 17 επ. (20).

26. Σπυρόπουλος, ό.π. σ. 85 και 142.

αποτελέσουν κώλυμα για την απόλαυση οποιουδήποτε ατομικού (λ.χ. περιορισμός στην ελεύθερη διακίνηση), πολιτικού (λ.χ. στέρηση εκλογικού δικαιώματος), αστικού (λ.χ. περιορισμός κληρονομικού δικαιώματος), δικονομικού, φορολογικού κλπ. δικαιώματος. Σημαίνει ακόμα ότι η Πολιτεία οφείλει να απέχει από οποιασδήποτε μορφής άνιση, είτε ευνοϊκή, είτε δυσμενή, μεταχείριση ατόμων ή ομάδων σε θέματα θρησκευτικά, με μόνη εξαίρεση ορισμένα μέτρα αρωγής της επικρατούσας θρησκείας.

Απαγόρευση εξαναγκασμού σε πράξη ή παράλειψη αντίθετη με τις

θρησκευτικές πεποιθήσεις

Στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αντίκειται κατ' αρχήν κάθε είδος εξαναγκασμού σε πράξη ή παράλειψη που δεν συμπορεύεται με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου. Απαγορεύεται λοιπόν ο εξαναγκασμός σε θρησκευτική πράξη ή αποχή, ή η αναγκαστική παρακώλυση συμπεριφοράς που επιβάλλεται από τη θρησκεία ενός ατόμου. Έτσι αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι μαθητές, στρατιώτες ή τρόφιμοι ιδρυμάτων δεν επιτρέπεται να υποχρεωθούν να λάβουν μέρος σε πρωινή προσευχή ή σε εκκλησιασμό κατά το τυπικό της επικρατούσας θρησκείας, να καταναλώσουν τροφή απαγορευμένη από το θρήσκευμά τους κ.ο.κ.

Αλλαγή των θρησκευτικών πεποιθήσεων

Το γενικό δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία είναι το δικαίωμα να έχεις και να αλλάζεις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Συμφωνα δε με την Επιτροπή, το δικαίωμα αυτό δεν επιδέχεται περιορισμούς. Ο προσφεύγων που θα κατορθώσει να καταδείξει ότι οι κρατικές αρχές έχουν παρέμβει στην άσκηση του εν λόγω δικαιώματος έχει αυτομάτως κερδίσει την υπόθεση. Είναι όμως δυνατό να υπάρχουν παρεμβάσεις στην άσκηση αυτού του δικαιώματος στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες;

Την απάντηση δίδει εν.μέρει η προσφυγή Τσαβαχίδης κατά Ελλάδα, η οποία αφορούσε την παρακολούθηση των Μαρτύρων του Ιεχωβά του Κιλκίς από τις κρατικές υπηρεσίες. Η υπόθεση αυτή εξετάσθηκε κατ' ουσία μόνο από την

Επιτροπή,27,, η πλειοψηφία των μελών της οποίας θεώρησε ότι οι αιτιάσεις του προσφευγοντα έθεταν κυρίως θέμα σεβασμού του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή που βρίσκεται κατοχυρωμένο στο άρθρο 8 της Συμβάσεως. Διέγνωσαν δε παραβίαση του δικαιώματος αυτού επειδή η παρακολούθηση είχε γίνει χωρίς να υπάρχει καμιά από το νόμο εξουσία•

Μια ισχυρή όμως μειοψηφία στην Επιτροπή θεώρησε ότι οι αιτιάσεις έπρεπε να εξετασθούν υπό το πρίσμα του άρθρου 9. Επειδή δε οι αρχές δεν προέβαλαν καμιά δικαιολογία για την παράνομη αυτή δραστηριότητα της Ε.Υ.Π., η μειοψηφία δεν μπορούσε παρά να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι Μάρτυρες του Ιεχωβά παρακολουθούνταν επειδή οι θρησκευτικές τους δοξασίες θεωρούνταν ανεπιθύμητες. Το να αντιμετωπίζουν όμως οι αρχές ένα θρησκευτικό κίνημα ως αυτό καθ' εαυτό ανεπιθυμητο ισοδυναμεί, συμφωνα με την μειοψηφία της Επιτροπής, με παρέμβαση στην άσκηση του γενικού δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία. Κι επειδή η Σύμβαση δεν επιτρέπει καμιά τέτοια παρέμβαση, η μειοψηφία θεώρησε ότι το άρθρο 9 είχε παραβιασθεί.

27. Ενώ η υπόθεση εκκρεμούσε ενώπιον του Δικαστηρίου επτεεύχθη φιλικός διακανονισμός και διεγράφη από το πινάκιο, βλ. ΕΔικΔΑ, Τσαβαχίδης κατά Ελλάδας, 17.12.98

Θα μπορούσε λοιπόν να συμπεράνει κανείς ότι παρέμβαση στην άσκηση του γενικού δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία συνιστά η επιβολή από οποιασδήποτε μορφής τιμωρίας στους έχοντες ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις. Άλλου είδους παρεμβάσεις συνιστούν η υποχρεωτική

συμμετοχή στις δραστηριότητες άλλης θρησκευτικής κοινότητας και η υποχρεωτική κατήχηση στις δοξασίες άλλης θρησκείας.

Η απαγόρευση του προσηλυτισμού

Ο προσηλυτισμός υπήρξε από συστάσεως του ελληνικού κράτους αντικείμενο ενδιαφέροντος της Πολιτείας, η οποία συνδύαζε τις σχετικές απαγορεύσεις που τίθενται με τις γενικές ρήτρες του Συντάγματος και τις απαγορεύσεις του Ποινικού Νόμου με τη θέσπιση ποινικών κυρώσεων.

Ο προσηλυτισμός συνιστά ειδικά απαγορευμένη μορφή θρησκευτικής δράσης. Η απαγόρευση εμπεριέχεται στο περιεχόμενο των γενικών ρητρών του Συντάγματος, αλλά αυτονομήθηκε λεκτικά και ρυθμίζεται με ειδική διάταξη. Το ότι συνάγεται από τις γενικές ρήτρες σημαίνει ότι α. ισχύει ανεξαρτήτως ειδικής πρόβλεψης, αφού περιέχεται στις γενικές ρήτρες και β. είναι δυνατή η απαγόρευση έστω και με απλό νόμο.

Έτσι ήδη ο προϊσχύσας Ποινικός Νόμος είχε σειρά διατάξεων που τιμωρούσαν τον προσηλυτισμό ποινικοποιώντας η κάθε μία επί μέρους μορφές αυτού, όπως το άρθρο 195 Π.Ν. που τιμωρούσε τους ιεροκήρυκες «οίτινες εις δημοσίας ομιλίας προσπαθούν δια λοιδοριών ή δυσμενών αιτιάσεων να διεγείρουν ή να υποθάλπουσιν θρησκευτικό μίσος μεταξύ των εν τη πολιτεία υφισταμένων θρησκευτικών κοινωνιών», το άρθρο 197 Π.Ν. που τιμωρούσε τους οπαδούς θρησκεύματος που με αθέμιτα μέσα
27
προσπαθούν να διαδώσουν ή να καταστήσουν επικρατείς τις θρησκευτικές τους δοξασίες ή το άρθρο 198 Π.Ν. που τιμωρούσε οποιονδήποτε «όστις εις

δημοσίαν ομιλίαν, εγγράφως ή δια συμβολικών παραστάσεων προσβάλλει δια περιφρονητικών χλευασμών ή δυσσμενών εκφράσεων τα δόγματα, τας διατάξεις και τα έθιμα της ανατολικής εκκλησίας ή άλλης θρησκείας ... ».

Με το άρθρο 4 α.ν. 1363/1938 (όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 2 α.ν. 1672/1939) θεσπίσθηκε ειδικός ποινικός νόμος που εισήγαγε το αξιόποινο του προσηλυτισμού συγκεκριίνοντας αλλά και μεταρρυθμίζοντας εν μέρει τις παλαιότερες ρυθμίσεις². Το κείμενο της διατάξεως έχει ως εξής:

(1) Ο ενεργών προσηλυτισμόν τιμωρείται δια φυλακίσεως και χρηματικής ποινής χιλίων μέχρι πενήκοντα χιλιάδων δραχμών, έτι δε και δι' αστυνομικής επιτηρήσεως, ης η διάρκεια από εξ μηνών μέχρις ενός έτους ορίζεται δια της καταδικαστικής αποφάσεως. Μετατροπή της ποινής φυλακίσεως εις χρηματικήν ποινήν δεν επιτρέπεται.

(2) Προσηλυτισμός ίδια είναι η δια πάσης φύσεως παροχών ή δι' υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης ηθικής ή υλικής περιθάψεως, δια μέσων απατηλών, δια καταχρήσεως της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητος, άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείσδυσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων επί σκοπώ μεταβολής του περιεχομένου αυτής.

(3) Η εν σχολείω ιδρύματι μορφωτικώ η φιλανθρωπικώ εκτέλεσις της πράξεως θεωρείται ως ιδιαίτέρως επιβαρυντική αιτία.

Η απαρίθμηση των τρόπων διαπράξεως αξιόποινου προσηλυτισμού είναι αρκετά ευρεία: Ως δόση ή υπόσχεση κάθε φύσεως παροχών νοείται η οποιαδήποτε κατάσταση από την οποία μπορεί να προκύψει όφελος για τον²⁸

προσηλυτιζόμενο. Ως ηθική και υλική περιθάλαψη νοείται η συμπαράσταση σε μία κρίσιμη για το άτομο κατάσταση. Ως προς τη χρήση απατηλών μέσων, κατ' ανάλογη ερμηνεία των κρατούντων στο έγκλημα της απάτης, θα πρέπει να δεχθούμε ότι η παράσταση του δράστη προς το θύμα πρέπει να αναφέρεται σε πραγματικά γεγονότα και όχι σε αξιολογικές κρίσεις. Η κατάχρηση της απειρίας του προσηλυτιζόμενου θα πρέπει να θεωρηθεί ως η έλλειψη πείρας πάνω σε ζητήματα εκκλησιαστικής και θρησκευτικής φύσεως, κριτήριο για την διαπίστωση της οποίας είναι συνήθως το επάγγελμα ή οι γραμματικές γνώσεις του θύματος. Τέλος, ως περαιτέρω τρόποι προσηλυτισμού αναφέρονται στο κείμενο του νόμου η κατάχρηση της εμπιστοσύνης του προσηλυτιζόμενου, η εκμετάλλευση της ανάγκης αυτού, η κουφότητα ή πνευματική αδυναμία του.

Εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων

Το δεύτερο δικαίωμα που κατοχυρώνει το άρθρο 9 είναι το δικαίωμα να εκδηλώνεις τις θρησκευτικές σου πεποιθήσεις. Σε αντίθεση με το δικαίωμα να έχεις και να αλλάζεις θρησκευτικές πεποιθήσεις, το δικαίωμα αυτό επιδέχεται κάποιους περιορισμούς, δηλαδή οι αρχές μπορούν σε ορισμένες περιπτώσεις να παρέμβουν στην άσκησή του. Για να θεωρηθούν όμως οι περιορισμοί αυτοί σύμφωνοι με την Σύμβαση πρέπει να προβλέπονται από το νόμο, να εξυπηρετούν θεμιτό κατά την Σύμβαση σκοπό και να είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία. Οι περισσότερες δε προσφυγές στρέφονται γύρω από το τι είναι αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Πως μπορεί λοιπόν μια δημοκρατική κοινωνία να ρυθμίσει την άσκηση της

θηρσκευτικής ελευθερίας; Ένας πρόσφορος τρόπος για να το διαπιστώσει **29** κανείς είναι να εξετάσει διαδοχικά τις προσφυγές όπου το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έχει διαγνώσει παραβίαση του άρθρου 9 και τις προσφυγές όπου το Δικαστήριο δεν έχει διαγνώσει τέτοια παραβίαση. Έμφαση φυσικά θα δοθεί στις ελληνικές υποθέσεις οι οποίες εν πάση περιπτώσει, όπως ήδη ελέγχθη, αποτελούν την πλειοψηφία των υποθέσεων που έχουν αχθεί ενώπιον του Δικαστηρίου.

Το δικαίωμα αυτό, του οποίου η γενική διατύπωση αποοβλέπει ακριβώς στο να περιλάβει όλες τις ειδικότερες περιπτώσεις που τυχόν δεν καλύπτονται από τα άλλα επιμέρους δικαιώματα, υποχωρεί όταν η ενέργεια εμπίπτει στους περιορισμούς της θηρσκευτικής ελευθερίας που προβλέπει το Σύνταγμα.

Όρκος

Άμεση σχέση έχει το δικαίωμα, για το οποίο γίνεται τώρα λόγος, με το θέμα του όρκου. Τον καθορισμό των περιπτώσεων, στις οποίες είναι η ορκοδοσία υποχρεωτική, καθώς και τον προσδιορισμό του τύπου του όρκου αφήνει ο συντακτικός στον κοινό νομοθέτη (άρθρο 13 παρ. 5). Έτσι σύμφωνα με τα άρθρα 385,408 και 423 ΚΠολ.Δικ και 194,218,220 και 236 ΚΠοιν.Δικ. οι αλλόθηρσκοι και οι ετερόδοξοι ορκίζονται κατά τον τύπο της θηρσκευτικής τους, αν αναγνωρίζει τον όρκο. Σε περίπτωση, κατά την οποία ο ορκιζόμενος είτε είναι άθηρσκος ή άθεος, είτε η θηρσκεία του ή το δόγμα του απαγορεύουν ή δεν αναγνωρίζουν τον όρκο, στη θέση του δίδεται διαβεβαίωση με επίκληση της τιμής και της συνείδησης του υποχρέου σε ορκοδοσία. Για τους

ορθόδοξους χριστιανούς, η θρησκευτική συνείδηση των οποίων αποκρούει τον όρκο, παρά τις αντιδράσεις που σημειώθηκαν, ακόμη και από εκκλησιαστικής πλευράς, η νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων ενέμεινε **30** στην άποψη, ότι κάτω από το ισχύον νομοθετικό καθεστώς δεν είναι δυνατή η απαλλαγή τους από την αντίστοιχη υποχρέωση.

Πρόσφατα όμως το Συμβούλιο της Επικρατείας δέχθηκε (απόφαση με αριθμό 2601/98),²⁸ ότι η διάταξη του άρθρου 13 παρ. 5 του Συντάγματος αφορά εκείνους που δέχονται να ορκισθούν. Η απόφαση αυτή βεβαίως ανοίγει νέες προοπτικές στην αντιμετώπιση του θέματος. Δεν πρέπει να παροραθεί, ότι οι Έλληνες συνταγματολόγοι θεωρούν αντισυνταγματική την ανεξίτηλη επιβολή θρησκευτικού όρκου,²⁹ και δεν αποκλείεται στο μέλλον να ανακύψουν σοβαρότερα προβλήματα από αυτό που προκάλεσε ο απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής που δεν δεχόταν να ορκισθεί για να ανακηρυχθεί πτυχιούχος.

Πέρα από το θέμα του όρκου, δεσπόζουσα θέση μέσα στα πλαίσια του ίδιου δικαιώματος κατέχει το πρόβλημα της στράτευσης των ατόμων, που για λόγους θρησκευτικής ή άλλης συνείδησης αποκρούουν είτε τη στράτευση γενικώς, είτε ειδικώς την ένοπλη υπηρεσία στο στράτευμα (αντιρρησίες συνείδησης). Έχοντας ως πρότυπο ορισμένες ξένες νομοθεσίες ο Έλληνας νομοθέτης δεν αδιαφόρησε μπροστά στο πρόβλημα αυτό, και το αντιμετώπισε αρχικώς με το άρθρο 5 του ν. 731/77 και κατά πολύ καλύτερο και αποτελεσματικότερο τρόπο (σύμφωνα με τις παρατηρήσεις που είχα διατυπώσει ήδη από το 1982) ,³⁰ με τα άρθρα 18-24 του ν. 2510/97

«Ρύθμιση στρατιωτικών υποχρεώσεων ορισμένων κατηγοριών στρατευσίμων,

28.Βλ.ΝοΒ 47(1999) 349-352 (με σχόλιο Χρ,Σ,Γάρναβου)

29.Δαγτόγλου,ό.π.σ.372 επ.

30.Βλ.Τρωιάνου Παραδόσεις κλπ,α'έκδ.,τεύχ. α'σ.64.

31

ανυποτάκτων και οπλιτών, τροποποίηση διατάξεων της στρατολογικής νομοθεσίας, καθιέρωση εναλλακτικής υπηρεσίας και άλλες διατάξεις» (Φ.Ε.Κ. Α' 136). Ήδη όμως και πριν από την τελευταία αυτή ρύθμιση που προβλέπει ορισμένη διαδικασία για τη διαπίστωση της σοβαρότητας των προβαλλόμενων λόγων, είχε υπάρξει αντίδραση, γιατί η Ολομέλεια του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους είχε θεωρήσει την «εναλλακτική θητεία» ως αντισυνταγματική, επειδή με αυτήν παρααβιάζονται θεμελιώδεις αρχές του πολιτειακού μας συστήματος και ανατρέπονται βασικές υποχρεώσεις των Ελλήνων ολιτών (Γνωμοδότηση με αριθμό 699/91).

Η διδασκαλία και παρακολούθηση θρησκευτικών στα σχολεία

Η υποχρεωτική διδασκαλία και παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία, που στηρίζεται ειδικότερα εκτός από το άρθρο 3 παρ. 1 Συντ.,και στο άρθρο 16 παρ. 2 Συντ.

Η υποχρεωτική αργία κατά τις Κυριακές και άλλες θρησκευτικές γιορτές

Είναι πάντως ,εύλογο η εβδομαδιαία ανάπαυση, που έχει καθιερωθεί για λόγους κοινωνικοοικονομικούς, να συμπίπτει με τις ημέρες του εορτολογίου της "έπικρατούσης -θρησκείας", εφόσον είναι δεδομένο ότι σ' αυτήν ανήκει η πλειονότητα των πολιτών.

Η ιερολογία, ως συστατικός τύπος του γάμου

Η υποχρεωτική ιερολογία, ως συστατικός τύπος του γάμου (άρθρο 1367 Α.Κ., βλ. και άρθρο 1371), καθώς και το κώλυμα γάμου λόγω διαφοράς θρησκείας (άρθρο 1367 Α.Κ.) η και λόγω βαπτίσματος (1361 Α.Κ.) κ.τ.τ. οι διατάξεις αυτές ά ν τ ι β α ί ν ο υ ν ήδη άναμφισβήτητα

α) την έ λ ε υ θ ε ρ ί α τ η ς θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ή ς σ υ ν ε ί δ η σ η ς (εδ. α') **32** αλλά και ειδικότερα προς τη νέα διάταξη που απαγορεύει την εξάρτηση της απόλαυσης των διαφόρων δικαιωμάτων από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις (εδ. β') β) προς τις νέες θεμελιώδεις διατάξεις (βλ. άρθρο 110 παρ. 1 Συντ.) του άρθρου 2 παρ. 1 Συντ. για το σεβασμό και την προστασία της α ξ ί α ς τ ο υ α ν θ ρ ώ π ο υ, και του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ. για την ελεύθερη ανάπτυξη της π ρ ο σ ω π ι κ ό τ η τ α ς τ ο υ. Για τους λόγους αυτούς λοιπόν έγινε η εναρμόνιση της κοινής νομοθεσίας προς τό Σύνταγμα. Η νομοθετική μεταρρύθμιση, που καθιερώνει π.χ. τόν πολιτικό γαμο, ασφαλώς δ έ ν αντιβαίνει, προς το άρθρο 3 παρ. 1 Συντ. περί "ε π ι κ ρ α τ ο ύ σ η ς θ ρ η σ κ ε ί α ς". Διότι οι διατάξεις του -οι οποίες άλλωστε, αντίθετα με τις αμέσως προηγούμενες. δ ε ν είναι "θεμελιώδεις ε π ι τ ρ έ π ο υ ν ί σ ω ς. αλλά πάντως δ ε ν ε π ι β á λ λ ο υ ν τη θέσπιση ή τη διατήρηση των παραπάνω η άλλω ν περιορισμών της θρησκευτικής ελευθερίας. Τα υπόλοιπα είναι, λοιπόν, έργο του κοινού νομοθέτη που θεσμοθετεί ή ανέχεται αυτούς τους περιορισμούς. Η περαιτέρω διατήρησή τους ενόψει των παραπάνω νέων διατάξεων του Συντάγματος, που εξυπακούουν οτι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι ι δ ι ω τ ι κ ή υ π ό θ ε σ η τ ο υ κ α θ ε ν ό ς, αποβαίνει αδικαιολόγητη.

Τέλος, ας σημειωθεί ότι το προστατευτικό της θρησκευτικής ελευθερίας άρθρο 13 Συντ. δ ε ν υπόκειται σε αναστολή κατά την "κατάσταση πολιορκίας" (άρθρο 48 Συντάγματος).

Τα δικαιώματα του συνεταιρίζεσθαι και του συνέρχεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς

Τα δικαιώματα του συνεταιρίζεσθαι και του συνέρχεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, είτε θετικώς είτε αρνητικώς, κατά μία άποψη δεν είναι απόρροιά της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά της ελευθερίας άσκησης της θρησκείας. Επειδή όμως διακρίνομεν αφενός μεν ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και αφετέρου ελευθερία της λατρείας, επιμένομε στην υπαγωγή αυτών των δικαιωμάτων στην πρώτη. Γίνεται γενικώς δεκτό από όλους, ότι τα δικαιώματα αυτά κατοχυρώνονται από το άρθρο 13, και όχι τα άρθρα 11 και 12, επειδή αφορούν και τους αλλοδαπούς, και όχι μόνο τους Έλληνες υπηκόους.

Η εναρμόνιση της θρησκευτικής ελευθερίας και της επικρατούσας θρησκείας

Το πρόβλημα της εναρμόνισης της θρησκευτικής ελευθερίας με την ύπαρξη επικρατούσας θρησκείας στην Ελλάδα αποτελεί μέρος του γενικότερου θέματος της εξάλειψης κάθε μορφής διακρίσεων οποιουδήποτε τύπου. Ειδικότερα στις διακρίσεις με κριτήριο τις θρησκευτικές ή άλλες πεποιθήσεις αναφέρεται η «Διακήρυξη της Γενικής Συνέλευσης των Ηνωμένων Εθνών της 25ης Νοεμβρίου 1981 για την απάλειψη κάθε μορφής μισαλλοδοξίας και

διακρίσεων προερχομένων από τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις». Την εξάλειψη αυτή επιδιώκει να εξασφαλίσει η Ελληνική Πολιτεία και με την εισαγωγή σχετικών ποινικών διατάξεων. Έτσι με το ν. 927/1979 «Περι κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις» (Φ.Ε.Κ. Α' 139) τιμωρείται με διάφορες ποινές φυλάκισης (κατά περίπτωση) όποιος δημοσίως με οποιοδήποτε τρόπο εκ προθέσεως προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που μπορεί να προκαλέσουν διακρίσεις κατά ατόμων ή ομάδων λόγω φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, ή διαδίδει ανάλογες ιδέες. Πέντε χρόνια αργότερα, με το άρθρο 24 του ν. 1419/1984 «Τροποποιήσεις διατάξεων του Ποινικού Κώδικα, του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και άλλες διατάξεις» **34** (Φ.Ε.Κ. Α' 28), ορίσθηκε ότι: «Όπου στο Ν. 927/1979 (...) αναφέρεται η φυλετική ή εθνική καταγωγή; προστίθεται και η περίπτωση "του θρησκειύματος"».

Η θρησκευτική ελευθερία, όπως ανωτέρω διεξοδικά αναπτύξαμε αποτελεί αγαθό που προστατεύεται και από τα δύο θεμελιώδη νομικά κείμενα που ισχύουν στην ελληνική έννομη τάξη, δηλαδή από το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ. Αποτελεί αναμφίβολα ειδικότερη έκφανση της αρχής της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (ως θεμελιώδους εννόμου αγαθού ,βλ. άρθρο 2 παρ 1 Συντ).

Η καθολική και πολύπλευρη αυτή προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας δίνει την εντύπωση μιας παγιωμένης φιλελεύθερης αντιλήψεως που λειτουργεί απρόσκοπτα στον ελληνικό χώρο και επιτρέπει την εντελώς ελεύθερη ανάπτυξη κάθε θρησκευολογικής απόψεως καθώς και τη

θρησκευτική ισότητα, που μαζί με τη θρησκευτική ελευθερία αποτελούν τα μητρικά θεμελιώδη δικαιώματα του θρησκευτικού χώρου, από τα οποία πηγάζουν τα μερικότερα θρησκευτικά συνταγματικά δικαιώματα, όπως ανωτέρω αναλυτικά έχομε αναφερθεί σ' αυτά.

Περίληψη

Η θρησκευτική ελευθερία ανήκει στα αγαθά που προστατεύονται και από το Σύνταγμα και από την ΕΣΔΑ. Εξετάσαμε τη θρησκευτική ελευθερία σε σχέση με την εσωτερική της διάσταση, τα προστατευόμενα απ' αυτήν αγαθά και την ελευθερία σκέψης και συνείδησης. Επίσης εξετάσαμε τη θρησκευτική ελευθερία σε σχέση με την ανεξιθρησκεία, τη θρησκευτική ισότητα και σχετικά με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, το δικαίωμα στην αλλαγή των θρησκευτικών πεποιθήσεων και το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς. Μελετήσαμε την απαγόρευση εξεναγκασμού σε πράξη ή παράλειψη αντίθετη με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, καθώς επίσης και την απαγόρευση του

προσηλυτισμού.Μελετήσαμε τα σχετικά με τον όρκο,την υποχρεωτική διδασκαλία και παρακολούθηση των θρησκευτικών στα σχολεία,τις υποχρεωτικές αργίες την Κυριακή και τις άλλες θρησκευτικές γιορτές,την ιερολογία του γάμου και τέλος την εναρμόνηση της θρησκευτικής ελευθερίας και της επικρατούσας θρησκείας.

Λήμματα

ανεξιθρησκεία

ελευθερία σκέψης

ελευθερία συνείδησης

θρησκευτική ελευθερία

θρησκευτική ισότητα

θρησκευτικές πεποθήσεις

όρκος

36

Πρόεδρος της Δημοκρατίας

προσηλυτισμός

Summary

Religious freedom belongs to goods which are protected by Constitution and European Treaty of Human Rights.We maditated religious freedom in relation with her internal dimension,protected goods by her,freedom of consideration and consience.Also we maditated religious freedom in relation with tolerance,religious equality and President of the Republic,right to change religious trusts and right

to come together and associated for religious purposes. We maditated
compulsion's prohibition to act or to omit in contrast with religious
trusts and also conversion's prohibition. We maditated everything which
is relative with vow, compulsory teaching and attendance of lessons
about religions in schools, compulsory leisure in Sunday and in other
religious leisures, religious ceremony of wedding and at last religious
freedom's and predominant religion's harmonization.

Words

conversion

freedom of conscience

freedom of consideration

President of the Republic

religious equality

religious freedom

religious trusts

tolerance

vow

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ι.Βιβλιογραφία

Ανθόπουλος Χ., Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης,

Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 1992, σ. 17-26, 45-53 και 66.
Βασιλόγιαννης Φ., Περὶ αντισυνταγματικῶν κανόνων τοῦ Συντάγματος, στο
"Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση. Μελέτες συνταγματικῶν δικαίου και
φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου" τ. Β' Αθήνα-Κομοτηνὴ 1998.
Δημητρόπουλου Ανδρ., Συνταγματικὰ Δικαιώματα, εἰδικό μέρος, Αθήνα 2005.
Δαγτόγλου Π., Συνταγματικὸ Δίκαιο. Ατομικὰ Δικαιώματα, τ. Α', Αθήνα- Κομοτηνὴ
1991.
Κτιστάκη, Ἐθρησκευτικὴ ἐλευθερία και Ἐυρωπαϊκὴ Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ
Ἀνθρώπου
Κρουσταλάκης Εὐ., «Ἡ ἐλευθερία τῆς συνείδησης και ἡ ἐλευθερία ἐκφρασης
γνώμης και πληροφόρησης στα πολιτικὰ και ποινικὰ δικαστήρια» στο:
Συνταγματικὲς ἐλευθερίες στην πράξη (Πρακτικὰ τοῦ Α' Συνεδρίου τῆς Ἐνωσης
Ἑλλήνων Συνταγματολόγων), Αθήνα -Κομοτηνὴ, Ἀντ. Ν. Σάκκουλας, 1986, σ. 69-
95
Μάνεση Ἀρ., Ατομικὲς Ἐλευθερίες .σελ.256-259.
Μάνεση Ἀρ. Βαβούσκου Κ., Γνωμοδότηση ΝοΒ 23 σελ.1031-1037.
Marinos Α., La liberte' religieuse dans la nouvelle Constitution
Grecque, "Conscience et Liberte' " 11 (1976) 17 ep (20).
Σπυρόπουλος Φ., Ἡ Ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος. Ἐφαρμογὴ ἢ υπέρβαση τῆς
παραδοσιακῆς μεθοδολογίας τοῦ δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1999.
Τρωιάνος Σ., Ἡ ἔθρησκευτικὴ ἐκπαίδευση στο πλαίσιο τοῦ ατομικοῦ δικαιώματος
τῆς ἔθρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Χαριστήριον Γ.Μ. Παπαχατζή, 1989, τοῦ ἰδίου
Ὁργάνωση τῶν Ἐκκλησιῶν και διεθνεῖς σχέσεις, β' ἐκδοσὴ, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1977
και Παραδόσεις Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, α' ἐκδοσὴ, τεύχ. α', Αθήνα -Κομοτηνὴ
1982.
Χαραλαμπίκης Ἀρ. Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου 21/2004
Σταύρου Στεφάνου, Το Σύνταγμα 6/2002 σελ 863 επ.

II Νομολογία

ΕὐρΔΔΑ, ἀπόφαση Soering, 7.7.1989, se'rie Α, αρ. 161, παρ. 87.
ΕὐρΔΔΑ, ἀπόφαση Λοιζίδου (προδικαστικὰ ζητήματα), 23.3.1995, s'erie
Α, αρ. 310, παρ. 72.
ΕὐρΕΔΑ, Ὑπόθεση Δανία, Νορβηγία, Σουηδία και Ολλανδία κατὰ Ἑλλάδας, αρ.
προσφυγῶν 3321/67, 3322/67, 3323/67 και 3344/67, L' affaire grecque,
Strasbourg, Conseil de l'Europe, 1970 (Ἐκθεσὴ, 5.11.1969). Βλ ΕὐρΕΔΑ,
Ὑπόθεση Ἰρλανδία κατὰ Ἡνωμένου Βασιλείου, αρ. προσφυγῆς 5310/71, serie Β,
αρ. 23-1, σ. 388 (Ἐκθεσὴ, 25.1.1976).
ΕὐρΔΔΑ, Ἀπόφαση Ἰρλανδία κατὰ Ἡνωμένου Βασιλείου, 18.1.1978, serie Α, 39 αρ.
25, παρ. 167.
ΕὐρΕΔΑ, Ὑπόθεση D.W.A. and D.A. κατὰ Ἡνωμένου Βασιλείου αρ. προσφυγῆς
9146/80, <http://www.echr.coe.int> (Ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 13.10.1986).
ΕὐρΕΔΑ, Ὑπόθεση Ame Treholt κατὰ Νορβηγίας αρ. προσφυγῆς 14610/89,
<http://www.echr.coe.int> (Ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 9.7.1991). ΕὐρΕΔΑ,
Ὑπόθεση Τ. V. κατὰ Φινλανδίας αρ. προσφυγῆς 21780/93,
<http://www.echr.coe.int> (Ἀπόφαση ἐπὶ τοῦ παραδεκτοῦ, 2.3.1994).
ΕὐρΕΔΑ, Ὑπόθεση Η.Κ και Α. V. κατὰ Ολλανδίας, αρ. προσφυγῆς 11086/84,

<http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 16.7.1987).
ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Lutz Bester κατά Γερμανίας, αρ. προσφυγής 42358/98, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 22.11.2001).
ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Κοκκινάκης κατά Ελλάδας, αρ. προσφυγής 14307/88, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 79 (Έκθεση, 3.12.1991).
ΕυρΔΔΑ, Απόφαση Polat, 8.7.1999, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 29. ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση E.P. κατά Τουρκίας, αρ. προσφυγής 23500194, <http://www.echr.coe.int>, παρ. 35 (Έκθεση, 11.12.1997).
ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Verein «Kontakt-Information-Therapie» and Siegfried Hagen κατά Αυστρίας, αρ. προσφυγής 11921/86, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 12.10.1988).
ΕυρΕΔΑ, Υπόθεση Societe pour l'Etude, Za Protection et l'Amenagement de la Nature dans le Sud-Ouest (S.E.P.A.N.S.O.) κατά Γαλλίας, αρ. προσφυγής 12429/86, <http://www.echr.coe.int> (Απόφαση επί του παραδεκτού, 13.3.1989).
ΣΤΕ 221412000, (ΣΤ'). Δεν απαιτείται άδεια χρήσεως κοινοχρήστου χώρου για τη διακήρυξη των θρησκευτικών πεποιθήσεων όταν αυτή γίνεται παροδικώς και όχι σε εκ των προτέρων γνωστή θέση.
ΣΤΕ 2283/2001, Ολομέλεια. Η υποχρεωτική ή προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος.
ΣΤΕ 2284/2001, Ολομέλεια. Η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος. Η τυχόν πρόβλεψη της δυνατότητας προαιρετικής αναγραφής έρχεται σε αντίθεση με την θρησκευτική ισότητα η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος.
ΣΤΕ 2285/2001, Ολομέλεια. Η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος. Η τυχόν πρόβλεψη της δυνατότητας προαιρετικής αναγραφής έρχεται σε αντίθεση με την θρησκευτική ισότητα η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος.
ΣΤΕ 2279/2001, Ολομέλεια. Η δήλωση του πρωθυπουργού στη Βουλή ότι δεν πρέπει να συλλέγονται στοιχεία για το θρήσκευμα των ελλήνων πολιτών από τις αρχές για καταχώρησή τους στα δελτία ταυτότητας εντάσσεται στα πλαίσια των σχέσεων Βουλής και Κυβέρνησης και δεν αποτελεί εκτελεστή διοικητική πράξη.
ΣΤΕ 2280/2001, Ολομέλεια. Η υπουργική απόφαση που μνημονεύει την πράξη της Αρχής Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα με την οποία απευθύνεται σύσταση για την απάλειψη της αναγραφής του θρησκειώματος στις ταυτότητες δενστηρίζεται σεαυτή καθώς ηέκδοση της πράξης της Αρχής⁴⁰ δεν αποτελεί κατά νόμο προϋπόθεση για την έκδοση της υπουργικής απόφασης.
ΣΤΕ 228212001, Ολομέλεια. Ομοδικία μεταξύ σωματείου, στο οποίο, κατά το καταστατικό του, μόνο Έλληνες Χριστιανοί Ορθόδοξοι μπορούν να γίνουν μέλη, και έλληνα πολίτη, που επικαλείται προσβολή της προσωπικότητας του και της ιδιότητας του ως ορθόδοξου χριστιανού.
ΣΤΕ 2286/2001, Ολομέλεια. Δεν έχει έννομο συμφέρον πολιτικό κόμμα για προσβολή πράξης της Αρχής Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα με την οποία απευθύνεται σύσταση προς τις αρχές να μην συλλέγουν πληροφορίες για τα

θρησκειμα ελλήνων πολιτών με σκοπό την αναγραφή του στοιχείου αυτού στα δελτία ταυτότητας.

ΣτΕ 526/2001, Τμ. Α' Δεν κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα και την ΕΣΣΔΑ ατομικό δικαίωμα απαλλαγής των ικανών να φέρουν όπλα από την υποχρέωση στρατεύσεως για λόγους συνείδησης. Είναι ανεκτή όμως συνταγματικά η θέση είτε άοπλης στρατιωτικής θητείας είτε υποχρεωτικής κοινωνικής υπηρεσίας για τους αρνούμενους να εκπληρώσουν τη στρατιωτική τους υποχρέωση λόγω θρησκευτικών ή ιδεολογικών πεποιθήσεων, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θίγεται η εύρυθμη λειτουργία του στρατεύματος.

ΣτΕ 194/87 Τμ.Γ' .Διαγραφή φοιτητή από το θεολογικό τμήμα ως άθρησκου ακυρωτέα διότι η απόλαυση όλων των δικαιωμάτων, όπως είναι η παιδεία ή η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, δεν μπορεί να εξαρτηθεί από τις οποιοσδήποτε θρησκευτικές πεποιθήσεις.

ΣτΕ 2601/1998 Τμ.Στ'.Ακύρωση πράξεως του Προέδρου του Τμήματος Θεολογίας που επέβαλλε υποχρεωτικά θρησκευτικό όρκο (καθομολόγηση) σε απόφοιτο του Τμήματος προκειμένου να ανακηρυχθεί πτυχιούχος.Προσβολή της συνταγματικά κατοχυρωμένης ελευθερίας η δόση θρησκευτικού όρκου αυτού που κωλύεται να ορκισθεί για λόγους θρησκευτικής συνείδησης. Ο αιτών αρνείται να ορκισθεί διότι ο όρκος είναι απαράδεκτος για το ορθόδοξο δόγμα το οποίο πρεσβεύει.

ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

Αριθ.194/87 Τμ.Γ´

Πρόεδρος ο κ. Β. ΡΩΤΗΣ, αντιπρόεδρος

Εισηγητής ο κ. Γ. ΚΟΥΒΕΛΑΚΗΣ, σύμβουλος

Δικηγόροι ΟΙ κ.κ. Ν. Ζέμπερης, Α. Σάσσαλος, Η. Παρασκευάς

Εκπαίδευση' ΑΕΙ' θρησκείες' ελευθερία θρησκευτική ισότητα. - διαγραφή φοιτητή από το θεολογικό τμήμα ως άθρησκου ακυρωτέα διότι η απόλαυση όλων των δικαιωμάτων, όπως είναι η παιδεία ή η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, δεν μπορεί να εξαρτηθεί από τις οποιοσδήποτε θρησκευτικές πεποιθήσεις.

(Α π ό σ π α σ μα): Επειδή, ο αιτών διεγράφη από τα μητρώα των φοιτητών του θεολογικού τμήματος, διότι, σύμφωνα με την προσβαλλόμενη πράξη, δεν συντρέχει στο πρόσωπό του μία από τις απαιτούμενες για την εγγραφή στην θεολογική σχολή προϋποθέσεις, είναι δηλαδή άθρησκος, ενώ «η θεολογική σχολή ως ορθόδοξος ομολογιακή από της ιδρύσεώς της μέχρι σήμερα δέχεται ως κανονικούς φοιτητές, μόνον ορθοδόξους χριστιανούς».

Επειδή, σύμφωνα με το άρθρο 13 § 1 του Συντάγματος «η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του καθενός». Με τη διάταξη αυτή κατοχυρώνεται και προστατεύεται η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως που είναι ιδιαίτερη έκφανση του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρ. 5 του Συντ.). Η ελευθερία αυτή συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα του καθενός να πρεσβεύει το θρήσκευμα ή το δόγμα της εκλογής του ή να μην ακολουθεί κανένα θρήσκευμα ή να είναι άθεος. Το δεύτερο εξ άλλου εδάφιο της παραπάνω συνταγματικής διατάξεως κατοχυρώνει την θρησκευτική ισότητα, έκφραση της οποίας είναι το δικαίωμα του καθενός να απολαύει, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του το σύνολο των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη και μάλιστα όχι μόνο των ατομικών και πολιτικών αλλά και των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα παιδείας.

Επειδή από τις σκέψεις που εκτέθηκαν συνάγεται ότι η προσβαλλόμενη πράξη παραβιάζει την συνταγματικά κατοχυρωμένη θρησκευτική ελευθερία και ειδικότερα την αρχή της θρησκευτικής ισότητας, θεωρώντας ως προϋπόθεση εγγραφής στο θεολογικό τμήμα της θεολογικής σχολής την ιδιότητα του εγγραφομένου ως σπαδού της ορθόδοξης ανατολικής εκκλησίας. 42

Επειδή, το υποστηριζόμενο από την παρέμβαση ότι ο αιτών κατά παράβαση του άρθρο 25 § 3 του Συντάγματος επιδίωξε να εγγραφεί στο θεολογικό τμήμα,

δεδομένου ότι ήδη κάτοχος δύο πανεπιστημιακών πτυχίων και δεν συμμερίζεται την πίστη, τα δόγματα της οποίας διαδίδονται, είναι απορριπτικό ως αβάσιμο, αφ' ενός μεν διότι η εγγραφή του αιτούντος δεν συνιστά κατάχρηση δικαιώματος, αφού το δικαίωμα εγγραφής πτυχιούχων ΑΕΙ σε άλλο ΑΕΙ ή τμήμα αγνωρίζεται και ρυθμίζεται από το νόμο χωρίς περιορισμό ως προς τον αριθμό των αποκτηθέντων πτυχίων (άρθρ. 7 ν. 1286/82), αφ' ετέρου δε διότι τα όσα διδάσκονται στο θεολογικό τμήμα αποτελούν μεν κυρίως δόγματα της ορθόδοξης εκκλησίας, δεν αποκλείεται όμως να αποτελέσουν αντικείμενο σπουδής και έρευνας και από μη μέλη της εκκλησίας αυτής.

Επειδή, συνεπώς, η αίτηση πρέπει να γίνει δεκτή και να ακυρωθεί η πράξη διαγραφής του αιτούντος φοιτητή, ως παράνομη.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕ:Σ: 1. Η θρησκευτική ελευθερία από τα πρώτα βήματα του νεοελληνικού κράτους έχει συνταγματικά κατοχυρωθεί Τα Σ της Επιδαύρου και του' Αστρους ορίζουν (§ α): "Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελληνικήν επικράτειαν είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας ανέχεται όμως η Διοίκησης της Ελλάδος πάσαν άλλην θρησκείαν και αι τελεταί και ιεροπραγίαι εκάστης αυτών εκτελούνται ακωλύτως».

Το Σύνταγμα της Τροιζήνας (§ 1): "Καθείς εις την Ελλάδα επαγγέλλεται την θρησκείαν του ελευθέρως, και δια την λατρείαν αυτής έχει ίσην υπεράσπισιν. Η δε της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι θρησκεία της Επικρατείας».

Κάτι που ξενίζει σ αυτή την ελευθεριότητα είναι ο περιορισμός της ελληνικής ιθαγενείας στους αυτόχθονες κατοίκους της χώρας που "πιστεύουσιν εις Χριστόν» (§ β) '. Ο περιορισμός απαλύνεται με την § ε' η οποία αναθέτει στον κοινό νομοθέτη νά ρυθμίσει την πολιτογράφηση των ξένων, *mutatis mutandis* τα ίδια ορίζουν και τα Σ . Αστρους, Τροιζήνας. Το Σ. του 1844 εγκαταλείπει οριστικά την πρόσδεση της ελληνικής εθνικότητας στη χριστιανική πίστη, ορίζοντας (άρθρ 3 § 2) "πολίται είναι όσοι απέκτησαν ή αποκτήσωσι το χαρακτηριστικά του πολίτου κατά τους νόμους του κράτους»,

1. Η σύνδεση της ελληνικότητας (ρωμιοσύνη) με την πίστη στο Χριστό οφείλεται κυρίως στην πρόθεση των ηγητόρων της Επανάστασης του' 21 να προβληθούν στην Ευρώπη σαν μαχόμενοι για την απελευθέρωσή τους από τον ισλαμικό ζυγό . Ελληνες το γένος και Χριστιανοί το θρήσκευμα. Πιστεύανε ότι έτσι θα αποσυνδέανε την Επανάσταση από τα ανατρεπτικά κινήματα της εποχής που τα ενέπνεε η Γαλλική Επανάσταση και είχαν κηρυχθεί εκτός νόμου από την ιερά Συμμαχία και το Μέπερνιχ. Αλλά θα υπενθυμίζανε συνάμα το σύνδεσμο του επαναστατημένου χριστιανικού λαού με τους αρχαίους . Ελληνες,-φωτοδότες του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Πρβλ. Ν. S v o r o n ο ς, Histoire de la Grece moderne P.U.F. 1972 σ. 42 και κυρίως το βραχύ προοίμιο του προσωρινού πολιτεύματος της Επιδαύρου στη Γεν. Κωδικ. τ. Α' σ. 24.

ενώ τα άρθρο 10 ("Πας τις δύναται να δημοσιεύη προφορικώς τε, εγγράφως και δια του τύπου τους στοχασμούς του, τηρών τους νόμους του Κράτους. Ο τύπος είναι ελεύθερος και λογοκρισία δεν επιτρέπεται. Οι υπεύθυνοι συντάκται, εκδότηι και τυπογράφοι εφημερίδων δεν υποχρεούνται εις ουδεμίαν χρηματικήν προκαταβολήν λόγω εγγυήσεως. Οι εκδότηι εφημερίδων θέλουν είσθαι πολίται . Ελληνες») και 11 («Η ανωτέρα εκπαίδευσις ενεργείται δαπάνη του Κράτους εις δε την δημοτικήν συντρέχει και το Κράτος κατά το μέτρον της ανάγκης των δήμων .. Εκαστος έχει το δικαίωμα να συσταίνη εκπαιδευτικά καταστήματα, συμμορφούμενος με τους νόμους του κράτους») χαράσσουν στα θέματα ελευθερίας γνώμης και παιδείας τη γραμμή από την οποία δεν θα παρεκκλίνουν τα επόμενα Συντάγματα. Το Σ του '75 αποτελεί σταθμό στην προσπάθεια εκλογίκευσης των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων μέσα στα πλαίσια του αντιπροσωπευτικού (κοινοβουλευτικού) πολιτεύματος το οποίο καθιδρύει στην προεδρική του μορφή.

Μέσα στις πολιτειακές αυτές συνθήκες απορεί κανείς πώς χωρίς κανένα νομικό έρεισμα επιχειρήθηκε από τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών η διαγραφή ενός φοιτητή, με το αιτιολογικό ότι ήταν σύμφωνα με τη δήλωσή του χωρίς θρησκευμα ενώ απευθυνόταν σε όλους άρα και στους εκδότες της σχετικής απόφασης η επιταγή του άρθρ. 13§ 1 του Σ. Καταυτήν, όχι μόνον «η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη», αλλά και «η απόλαυση των ατομικών. και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός» .. Αλλωστε η § 4 του ίδιου άρθρου δεν αφήνει καμμία αμφιβολία ότι όλοι οι πολίτες δεσμεύονται να συμμορφώνονται στις επιταγές των αρμοδίων του κράτους οργάνων χωρίς να μπορούν να προβάλουν ως λόγο απαλλαγής τις «θρησκευτικές τους πεποιθήσεις».

2. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης δεν είναι μόνον ελευθερία γνώμης, αλλά σύνθεση πολλών άλλων μερικότερων δικαιωμάτων ή ελευθεριών 2 - με την άσκηση των οποίων στην ουσία πραγματώνεται-. Ενδεικτικά αναφέρουμε: το δικαίωμα να έχει ή να μην έχει θρησκευτικές πεποιθήσεις, να είναι αθρησκος, άθεος ή αγνωστικιστής όταν έχει κάποια θρησκεία μπορεί να την κρατάει μυστική και να μην υποχρεώνεται να την αποκαλύψει να ασκεί τα λατρευτικά του καθήκοντα όπως αυτός τα εννοεί, εφ' όσον βέβαια δεν προσβάλλει τα χρηστά ήθη ή το δημόσιο συμφέρον.

Από το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης αλλά και την αρχή της ισότητας (άρθρ. 4) 3, η οποία πρέπει να ακολουθεί την πραγμάτωση του

2. Βλ. Α'. Σ βώλος-Γ. Κ. Βλάχος, Το Σύνταγμα της Ελλάδος Τ. Α' Αθήνα 1954 σελ. 67 Κ. επ., Ν. Ν. Σα ρ ί π ο λ ο ς, Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον Τ. Β' σ. 564 Κ.επ., Α ν α σ τ. Ν. Μ αρ ί ν ο ς, Η θρησκευτική ελευθερία/Αθήναι 1972 σ, 102 Κ. επ,

3. Το Σ του 1827 (Τροιζήνας) είχε ήδη συνδέσει το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης με την ισότητα (§ 1". «έχει ίσην υπεράσπισιν») βλ. Ν.

καταστατικού χάρτη σε κάθε βήμα του δημόσιου και κοινωνικού βίου, απορρέει η υποχρέωση της ίσης μεταχείρισης των πιστών των διαφόρων θρησκειών, αιρέσεων ή δοξασιών όπως και των οπαδών των αθεϊστικών, αντιθρησκευτικών ή αγνωστικιστικών κινήματων ή κοσμοθεωριών.

Το καθήκον αυτό αφορά όχι μόνο τα όργανα της πολιτείας - συντεταγμένα ή μη - αλλά και τους διοικούμενους. Γιατί είναι αξίωση όλων στρεφόμενη προς την πολιτεία και προς όλα τα μέλη της οργανωμένης σε κράτος κοινωνίας να μη θίγεται με κανένα τρόπο η εσωτερική στις μύχιες σκέψεις ελευθερία .4.

Αυτό που πηγάζει *eo ipso* από την αρχή της ισονομίας την οποία πρώτο το προσωρινό πολίτευμα της Επιδαύρου (§ 8 «Όλοι οι . Έλληνες εισιν όμοιοι ενώπιον των νόμων άνευ τινος εξαιρέσεως ή βαθμού ή κλάσεως ή αξιώματος») καθιέρωσε στη χώρα μας, το Σ 75 κατοχυρώνει με τη διάταξη του άρθρου 13 § 1. Για να δικαιολογήσει την απόφαση της διαγραφής η σχετική απόφαση της Γ.Σ. του Θεολογικού Τμήματος της Θεολογικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, υποστηρίζει ότι «η Θ.Σ..είναι ορθόδοξη ομολογιακή γι' αυτό και από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα δέχεται ως κανονικούς φοιτητές μόνο τους ορθόδοξους χριστιανούς». Η αντίληψη αυτή που δε φαίνεται να στηρίζεται σε σχετική διάταξη του ισχύοντος δικαίου, πηγή πρέπει να έχει την πριν από τη γένεση του νεοελληνικού κράτους κατάσταση. Ως γνωστό, κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, ο Πατριάρχης Κων/λεως ήταν ο αρχηγός των χριστιανών - και όχι μόνο των Ελλήνων - με βάση τις εξουσίες που του έδωσε ο Σουλτάνος μετά την Αλωση .5.

3. Ερωτάται αν το σύστημα της νόμω κρατούσης πολιτείας που διέπει τις σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας επιτρέπει υπέρ της επικρατούσης θρησκείας μια

4. «Η συνείδησις εκάστου." ούσα τι «καθαρώς εσωτερικόν ... είναι εντελώς ελευθέρα αποκλειομένης πάσης επεμβάσεως της πολιτείας» N. N. Σ α ρ ί π ο λ ο ς, ό.Π. σ. 564, ο οποίος επισημαίνει (σ, 565 σημ. 1) ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι πολύ ευρύτερη της ελευθερίας γνώμης για την οποία υπάρχει η επιφύλαξη του νόμου (άρθρ. 14 § 1 Σ 1911).

5. «". δια των πολλών και ποικίλων δικαιωμάτων και προνομίων όσα αείποτε η Πολιτεία". ανεγνώρισεν, .0 πατριάρχης απέβη, όπως και ελέγετο υπό της οσμανικής κυβερνήσεως, εθνάρχης, ο εστίν υπέρτατος ου μόνον εκκλησιαστικός αλλά και εν πολλοίς πολιτικός του έθνους άρχων». Κ. Π α π α ρ ρ η γ ό π ο υ λ ο ς, ιστορία του Ελληνικού Έθνους έκδ. 7η επιμ.Νίκου Βέη έκδ. Σεφερλής Αθηναί 1955 Τ.50ς σ. 361.

5α, Πρβλ. N, N, Σ α ρ ί π ο λ ο ς, ό.Π. σ. 541,

6. Βλ. P h i l i p p o s C. S p y r o p o u l o s, Die Beziehungen zwischen staat und

kirche in Griechennland 1981 σ.137, Θα έπρεπε να γίνεται διάκριση ανάμεσα στην «εκκλησία της Επικράτειας» (Staatsreligion) και «θρησκεία της Επικρατείας» (Staatskirche) ό.π. σ. 141.

45

τόση μεγάλη από το άρθρο 13 § 1 παρέκκλιση.

Το άρθρο 3 § 1 («επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η Θρησκεία της Ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας του Χριστού») δεν καθιστά κυρίαρχη έναντι των λοιπών εκκλησιών και θρησκειών, 5α, την ορθόδοξη εκκλησία ούτε της δίνει πρωτεύοντα ρόλο στα συνειδησιακά θέματα - ακόμα και τα θρησκευτικά - των ελλήνων πολιτών. Ο χαρακτηρισμός «επικρατούσα» οφείλεται στο γεγονός ότι το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της χώρας πρεσβεύει το ορθόδοξο δόγμα. Τίποτα περισσότερο, τίποτα λιγότερο. Ο πρόσφορος κάτω από το σύστημα «της νόμω κρατούσης πολιτείας» όρος για τη θέση της εκκλησίας είναι επίσημη εκκλησία του Κράτους (Staatskirche) 6. Και στο σημείο αυτό, πάλι το Σ του 1827 ορθοτόμησε, υιοθετώντας τον όρο «εκκλησία της Επικρατείας».

Στο σύστημα της νόμω κρατούσης πολιτείας αποτυπώνεται η στενή σύνδεση κράτους και ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία πραγματώνεται υπό την αιγίδα του

πρώτου, ενώ η δεύτερη αυτοδιοικούμενη και .Αυτοκέφαλη αποτελεί τμήμα αυτού και ανάγεται τελικά σε νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου. Το σύστημα αυτό, αποδίδει την ιδιάζουσα νομική θέση που έχει η ορθόδοξη εκκλησία στη χώρα μας. Η θέση αυτή στην οποία ενέμεινε ο συντακτικός νομοθέτης τού 75, της επιδαφιλεύει σειρά προνομίων. Με την κατάλυση της βασιλείας πολλά απ' αυτά εξαφανίστηκαν και άλλα αποδυναμώθηκαν' 6α. Σε αντάλλαγμα ωστόσο της ιδιάζουσας θέσης, η εποπτεία της Πολιτείας πάνω στην Εκκλησία ,εξακολουθεί να είναι εντονότατη'.

Είναι αλήθεια ότι το άρθρο 3 § 1 εν συνεχεία ορίζει:

«Η ορθόδοξη εκκλησία της Ελλάδας ... υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού' τηρεί απαρασάλευτα όπως εκείνες τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις ... ''' Λέγοντας «η εκκλησία ... τηρεί απαρασάλευτα τους ιερούς ... κανόνες και ... παραδόσεις» ο συντακτικός νομοθέτης εννοεί μόνον εκείνους που ανάγονται στα πνευματικά ή τα καθαρώς δογματικά ζητήματα διότι αυτούς ο κοινός νομοθέτης δε μπορεί να τροποποιήσει' αντίθετα, κανόνες που ρυθμίζουν διοικητικής φύσεως ή καθαρώς περιστασιακά ζητήματα' μπορούν να τροποποιηθούν από τον κοινό νομοθέτη'. . Αλλωστε και η Εκκλησία της Ελλάδος και οι Μητροπόλεις και πολλά άλλα εκκλησιαστικά καθιδρύματα αποτελούν μετά το ν. 590/1977 «περί του Καταστατικού χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος» (Α 416) (άρθρ. 1 § 4) νομικά πρόσωπα δημ. δικαίου, άλλα δε διατηρούν την ιδιότητα του νομ. προσώπου ιδιωτικού δικαίου. Μέσα στην εποπτεία που ασκεί το κράτος συμπεριλαμβάνεται

και η νομοθετική ρύθμιση των αναγομένων στη διοίκηση της Εκκλησίας θεμάτων. Στην προκειμένη όμως περίπτωση, επρόκειτο περί της Θεολογικής Σχολής, η οποία υπόκειται στην εποπτεία του Κράτους αφού είναι τμήμα του Παν/μίου Αθηνών, ενός από τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, τα οποία de constitutione lata (άρθρ. 16 § 5) «αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου **46** δικαίου με πλήρη αυτοδιοίκηση» και «λειτουργούν σύμφωνα με τους νόμους που αφορούν τους οργανισμούς τους».

4. Το νεοελληνικό κράτος είναι λαϊκό. Με το προοίμιο στο προσωρινό πολίτευμα της Ελλάδος, πρώτη η Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου εκήρυξε «την πολιτικήν ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν του ελληνικού έθνους». Το Σ της Τροιζήνας στην § 5 το διαδηλώνει ρητά: «η κυριαρχία ενυπάρχει εις το Έθνος πάσα εξουσία πηγάζει εξ αυτού και υπάρχει υπέρ αυτού». Το Σ 1864 υιοθετεί την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας ορίζοντας στο άρθρο 21 («άπαντα αι εξουσίαι πηγάζουν εκ του Έθνους, ενεργούνται δε καθ' ον τρόπον ορίζει το σύνταγμα»), Τη διάταξη αυτή περιέχουν όλα τα Συντάγματα (1911, 1927, 1952). Το ισχύον προτάσσοντας ορθά τις διατάξεις περί πολιτεύματος ορίζει στο άρθρο 1 ότι «1. Το πολίτευμα της Ελλάδας είναι Προεδρευομένη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία. 2. Θεμέλιο αυτού είναι η λαϊκή κυριαρχία και 3 .. Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα».

Η θρησκεία ασκεί μεγάλη επίδραση στη ζωή της κοινωνίας. Στο μέτρο που δίνει κάποια εξήγηση για τη μοίρα του ανθρώπου πάνω στη γη, κατορθώνει να υπαγορεύσει στους πιστούς της την ατομική και κοινωνική συμπεριφορά και να υπαγάγει την τελευταία σε κανόνες, που στη συνείδηση των πειστών γίνονται συχνά επικρατέστεροι από τους νόμους του Κράτους. Όπως γράφει ο Jean Rivery «Les religions portent en elles-mêmes la virtualité d' une limitation du rouvoir temporel», . Όλα τα κράτη πασχίζουν γι' αυτό να δώσουν στο θρησκευτικό πρόβλημα τις πιο πρόσφορες στις συνθήκες, που το καθένα απ' αυτά βρίσκεται, λύσεις, Εύλογο είναι λοιπόν να καταπιάνεται ο συντακτικός νομοθέτης του . 75 με τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στο άρθρο 3 ακολουθώντας πιστά στη διατύπωση τις αντίστοιχες διατάξεις των προηγούμενων Συν/των. Με το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας» που καθιερώνεται ο διαχωρισμός Θρησκείας και πολιτείας είναι σαφής,

6α. Με την κατάλυση της βασιλείας εξέλιπε και η υποχρέωση του Ανώτατου . Αρχοντα να πρεσβεύει τη θρησκεία της Ορθόδοξης εκκλησίας (άρθρ. 47 Σ 1952) ενώ ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δε φαίνεται να είναι υποχρεωμένος να έχει ορισμένη θρησκεία παρά τον τύπο του όρκου που διατήρησε και το Σ . 75 (άρθρ. 33 § 2).

7. Η εκκλησία «είναι αυτοτελής και αυτοδιοικούμενος (με ιδίαν δικαιοδοσίαν), αλλ' εντός του Κράτους οργανισμός, έλκων και απ' ευθείας εκ του Σ δικαιώματα ... » (Σ β ώ λ ο ς - Βλά χ ο ς όπ σ. 51) ... «συνέχεται προς το κράτος, διατελούσα

απέναντι αυτού μόνον υπό δογματικήν έποψιν ανεξάρτητος, αλλά και μη υποκειμένη τελείως εις αυτό κατά τα λοιπά» (ό.π. σ. 53), πρβλ. Διομ. Κυριακού, Ερμηνεία Ελλην. Συντάγμ. Α 1904 σ. 17.

8. Ενδεικτικά ΣτΕ 139/30, 214, 509/31, 294, 500/32, 997/36, 1284, 1285/58, 609-612/67, 2336/80 βλ. Σβώλο - Βλάχο, σ. 61 κ. επ. και ιδίως σημ. 65, 67, 68, 69.

47

ενώ είναι πρόδηλη από τον ίδιο τον όρο η υπεροχή της πολιτείας. Η τελευταία, με το Σύνταγμα και τον κοινό νόμο, τα οποία εκδίδουν τα αρμόδια όργανά της καθορίζει κυριαρχικά «τα κατά το θέμα τούτο και ειδικώτερον τον τρόπο και έκτασιν της παρεχόμενης προστασίας» 10

Το άρθρο 13 § 1 που ήδη μνημονεύσαμε ανυψώνει σε κανόνα αυξημένου κύρους την απαγόρευση κάθε εξάρτησης της ενάσκησης των αναγνωριζόμενων από την έννομη τάξη ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των φορέων τους ή την ανυπαρξία ή την ελλειπτικότητα αυτών .. Ένα από τα δικαιώματα αυτά είναι η ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης και της έρευνας που η διάταξη του άρθρου 16 § 1 Σ κατά τρόπο απόλυτο - χωρίς καμιά επιφύλαξη υπέρ του κοινού νομοθέτη - κατοχυρώνει. Πράγματι, η επιφύλαξη υπακοής στο Σύνταγμα αφορά μόνο την ακαδημαϊκή ελευθερία, την ελευθερία διδασκαλίας.

Η ελευθερία της διδασκαλίας είναι μια ειδικότερη έκφανση της ελευθερίας γνώμης και διάδοσης της σκέψης και των στοχασμών. Στην πιο ευρεία έννοια, κάθε μετάδοση αυτού που ο άνθρωπος θεωρεί αληθινό, με το λόγο ή τη γραφή, είναι διδασκαλία. Σ' αυτή (την ελευθερία γνώμης) - που ex principio παραμένει απεριόριστη υπάγεται τόσο η έρευνα όσο και η πρόσβαση στα ΑΕ, των επιθυμούντων να σπουδάσουν. Στο «καθήκον υπακοής στο Σύνταγμα» υπόκεινται οι διδάσκοντες, οι κύριοι φορείς της ελευθερίας της διδασκαλίας. Ο περιορισμός αυτός είναι εύλογος. Η διδασκαλία αφορά τη μετάδοση της γνώσης απ' ενός στους μαθητες - δέκτες της στοιχειώδους και μέσης παιδείας - αφετέρου στους σπουδαστές - δέκτες της ανώτατης παιδείας και συνέχεται αναγκαστικά με τη διαπαιδαγώγηση των νέων γενεών που τα περισσότερα κράτη την εμπιστεύονται σε ενσωματωμένες στην οργάνωση της πολιτείας δυνάμεις, παρέχοντας σ' αυτές πλήρη ή περιορισμένη αυτοδιοίκηση".

Το νεοελληνικό κράτος από την πρώτη στιγμή της σύστασής του θεώρησε πρωταρχικό ν' αναλάβει αυτό την παιδεία σε όλους τους βαθμούς και όλα μας τα Συντάγματα το επισημαίνουν. Μόνο στη στοιχειώδη και μέση επέτρεψε την ίδρυση ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, καταλείποντας στον κοινό νομοθέτη τη φροντίδα ν' ασχοληθεί με τον καθορισμό των προϋποθέσεων της παροχής αδείας. Η § 2 του άρθρου 16 του Σ . 75 επιχειρεί να καταξιώσει τη φροντίδα αυτή, ορίζοντας "η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλυσή τους σε ελεύθερους

και υπεύθυνους πολίτες».

Το δικαίωμα στην παιδεία ανήκει σε όλους τους Έλληνες. Η § 4 του άρθρου 16 είναι σαφής: "όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας σε όλες

9. Les libertes publiques τ. 2 Le regime des principaaes libertes P.u.F. 1977 σ. 150.

10 Σ β ώλο - Βλ ά χ ο, ό.π.σ. 33 βλ. και σ. 51 κ.επ.

48

τις βαθμίδες της στα κρατικά εκπαιδευτήρια», ενώ η § 5 ορίζει ότι «η ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά από ιδρύματα που αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με πλήρη αυτοδιοίκηση. Τα ιδρύματα αυτά τελούν υπό την εποπτεία του κράτους, έχουν δικαίωμα να ενισχύονται οικονομικά από αυτό και λειτουργούν σύμφωνα με τους νόμους που αφορούν τους οργανισμούς τους». Σε συνδυασμό με το άρθρο 13 § 1 πρέπει να θεωρούμε ως φορείς του δικαιώματος στην παιδεία όλους τους Έλληνες, χωρίς διάκριση θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Με βάση αυτές τις σκέψεις φρονούμε ότι ο εν λόγω φοιτητής δε μπορούσε να αποκλειστεί από τη Θεολογική Σχολή επειδή ήταν χωρίς θρήσκευμα. Η μελέτη των επιστημών, των φιλοσοφικών συστημάτων ή των θρησκειών δεν προϋποθέτει προηγούμενη μύηση από την εποχή του Διαφωτισμού μέχρι σήμερα. Με ένα τέτοιο φραγμό στην είσοδο των φοιτητών θα αμαυρώναμε την έλξη που ασκεί η χώρα μας στις χώρες της Μ. Ανατολής και Αφρικής. Η παραγνωρίση ή ο παραμερισμός της συνειδησιακής ελευθερίας προσβάλλει την αξία του ΑΝΘΡΩΠΟΥ τον οποίο θέλει να διαφυλάξει αλώβητο η συνταγματική μας τάξη. Δεν είναι λόγος κενός .περιεχομένου η διάταξη το.υ άρθρο 2 § 1 όταν διακηρύσει ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν πρωταρχική υποχρέωση της πολιτείας». Η αξία του ανθρώπου διήκει τη νεοελληνική έννομη τάξη σε βαθμό που μέτρο - η λυδία λίθος θα έλεγα - σε κάθε στιγμή της ορθής και σύμφωνης προς το Σύνταγμα πραγμάτωσής της παραμένει ο άνθρωπος μέσα στην κοινωνία με σάρκα και οστά και όχι ένα ον φανταστικό δημιούργημα των παραδοσιακών προκαταλήψεων ή των φιλοσοφικών ή θρησκευτικών στοχασμών. Η θέση Θεολογικής Σχολής «ως ορθοδόξου ομολογία της ιδρύσεως της μέχρι σήμερα» δε βρίσκει έρει στο νόμο - τον οποίο άλλωστε δε φαίνεται να έχει επ αλεστεί κατά την ακυρωτική δίκη - και δεν συμβιβάζεται με το σύστημα της «νόμω κρατούσης πολιτείας» που καθιερώνει την υπεροχή της πολιτείας έναντι της εκκλησίας. Η Θεολογική Σχολή τμήμα ΑΕΙ του Εθνικού και Καποδιστριακού Παν/μίου - νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, διέπεται από τους νόμους του κράτους - εν προκειμένω το ν. 1268/82'- σε ό,τι αφορά τη διοίκηση, εισδοχή φοιτητών, απονομή πτυχίων ή άλλων διακρίσεων και την εν γένει λειτουργία της. Ο ομολογιακός χαρακτήρας τον οποίον επικαλείται δεν είναι σε θέση να μεταβάλει τη φύση της ως τμήματος νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου. Το

τελευταίο εξ ορισμού δέμεύεται από τους δικαιοκούς κανόνες της πολιτείας η οποία το καθίδρυσε. Ο τυχόν ισχυρισμός ότι ο ομολογιακός χαρακτήρας της

11. Πρβλ. J e a n R í v e r o, ό.Π. σ. 292 κ. επ: Herbert Werhahn *Lehrfreiheit und verfassungstreue recht und staat* 183/184 J.C.B. Mohr Tübingen 1955 passim' M. Σ τ α σ ι ν ό π ο υ λ ο ς, Η ελευθερία γνώμης των καθηγητών των Ανωτάτων Σχολών (η ακαδημαϊκή ελευθερία) ΕΔΔΔΔ τ. ί (1957) σ. 337 Κ. επ. ιδίως 354 Κ. επ.: Α ρ. Μ ά ν ε σ η ς, Η συντ/κή προστασία στην επιθεώρ. «Ο πολίτης» Τ. 6 Ν/βρης 1976 ανάτυπο σελ. 1-55 ιδίως σ. 17 Κ.επ.

49

Σχολής βρίσκει έρεισμα στο εκκλησιαστικό δίκαιο των ορθοδόξων χριστιανών δεν ωφελεί .. Ενα λαϊκό κράτος όπως η Ελλάδα δεν μπορεί να αναγνωρίσει ως ισχύουσες τις διατάξεις του δικαίου αυτού που αντιστρατεύονται σε θεμελιώδεις κανόνες οργάνωσης της πολιτείας ή κατοχύρωσης των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και ελευθεριών'. Τόσο η οργάνωση των ΑΕΙ όσο και η επιλογή των θεμελίων που τα στηρίζουν ανάγεται στις αρμοδιότητες της πολιτείας. Η άσκηση των αρμοδιοτήτων περιχαρακώνεται μέσα σε ορισμένα πλαίσια τα οποία το ίδιο το Σύνταγμα προσδιορίζει (άρθρ. ι §§ 2, 3, 13, 16).

Αριθ.2601/1998 Τμ. Στ'
Πρόεδρος ο Κ. Α. ΜΑΡΙΝΟΣ, αντιπρόεδρος
Εισηγητής ο Κ. Ν. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, σύμβουλος
Δικηγόροι οι Κ.Κ. Χ. Βλάχος, Α. Σάσσαλος

Θρησκευτικός όρκος.Ακύρωση πράξεως του Προέδρου του Τμήματος Θεολογίας που επέβαλλε υποχρεωτικά θρησκευτικό όρκο (καθομολόγηση) σε απόφοιτο του Τμήματος προκειμένου να ανακηρυχθεί πτυχιούχος.Προσβολή της συνταγματικά κατοχυρωμένης ελευθερίας η δόση θρησκευτικού όρκου αυτού που κωλύεται να ορκισθεί για λόγους θρησκευτικής συνείδησης. Ο αιτών αρνείται να ορκισθεί διότι ο όρκος είναι απαράδεκτος για το ορθόδοξο δόγμα το οποίο πρεσβεύει.

Επειδή, δια την άσκηση της υπό κρίσιν αιτήσεως κατεβλήθησαν τα, κατά νόμον, τέλη και το παράβολον (διπλότυπο εισπράξεως του Ταμείου Δικαστικών Εισπράξεων Αθηνών 1703926 έτους 1996 και ειδικά έντυπα παραβόλου του Δημοσίου 3080136 και 7882306).

Επειδή, με την αίτησιν αυτήν και κατ' ορθήν ερμηνείαν αυτής, ζητείται, εμπροθέσμως και εν γένει παραδεκτώς, υπό του αιτούντος, αποφοίτου του τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, η ακύρωση των εξής διοικητικών, εκτελεστών πράξεων 1) του από 16.5.1996 πρακτικού του Διοικητικού Συμβουλίου (ΔΣ) του ως άνω Τμήματος Θεολογίας (Συνεδρία 3η) και 2) της κατόπιν του ως άνω πρακτικού εκδοθείσης υπ' αριθ. 856/10.6.1996 πράξεως του Προέδρου του αυτού ως άνω Τμήματος. Με τις προσβαλλόμενες πράξεις απερρίφθη αίτημα του αιτούντος να απαλλαγεί, προοκειμένου να του χορηγηθεί το πτυχίον του ως άνω Τμήματος, της υπό του νόμου (άρθρον 192 του ν. 5343/1932) προβλεπομένης υποχρεώσεως προς «καθομολόγησιν» εις την οποίαν αυτός αρνείται να προβεί δια λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως.

Επειδή, εις την διάταξιν του άρθρου 13του Συντάγματος ορίζεται ότι: «1. Η **50** ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθένος. 2. Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων. Η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. 3. Οι λειτουργοί όλων των γνωστών θρησκειών υπόκεινται στην ίδια εποπτεία της Πολιτείας και στις ίδιες υποχρεώσεις απέναντί της, όπως και οι λειτουργοί της επικρατούσας θρησκείας. 4. Κανένας δεν μπορεί, εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προς το Κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. 5. Κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει και τον τύπο του».

Επειδή, εις την διάταξιν του άρθρου 9 της Διεθνούς Συμβάσεως της Ρώμης της 4ης Νοεμβρίου 1950 «περί προασπίσεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών», η οποία εκυρώθη το πρώτον με το ν. 2329/1953 (ΦΕΚ Α' 68) και εκ νέου με το ν.δ. 53/1974 (ΦΕΚ Α"256) και έχει ως εκ τούτου, κατ' άρθρον 28 §1 του Συντάγματος, ηυξημένη τυπική ισχύ, ορίζεται: «1. Παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας, το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερίαν αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών. 2. Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέση αντικείμενον ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία δια την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της δημοσίας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπισιν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων».

Επειδή, δια των προαναφερθεισών διατάξεων του Συντάγματος αλλά και του άρθρου 9 της Συμβάσεως της Ρώμης κατοχυρώνεται στην Ελλάδα όχι μόνον η

ελευθερία της λατρείας, αλλά και η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως. Οι δύο αυτές ελευθερίες αποτελούν ειδικότερες εκδηλώσεις του ατομικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Συνεπώς, εάν ένα πρόσωπον (πολίτης ή μη) το οποίο καλείται κατ' εφαρμογήν ορισμένης διατάξεως νόμου, να δώσει θρησκευτικόν όρκον, δηλώσει ενώπιον της κατά περίπτωση αρμοδίας αρχής ότι κωλύεται να δώσει τέτοιον όρκον δια λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως δηλαδή είτε διότι οι αρχές της θρησκείας την οποίαν πρεσβεύει, όπως, αυτό, τις ερμηνεύει και την οποίαν, πάντως, πρέπει να δηλώσει, δεν του επιτρέπουν τον όρκον, είτε διότι δηλώνει ότι είναι άθεον ή άθρησκον και συνεπώς κωλύεται να δώσει τον όρκον αυτόν, δικαιούται, κατά την ορθήν έννοιαν των παρατεθεισών διατάξεων του Συντάγματος, αντί θρησκευτικού όρκου (υποσχετικού ή αποδεικτικού) να δώσει, επικαλούμενον την τιμήν και την συνειδήσίν του, ισότιμον, εξ επόψεως συνεπειών, με τον θρησκευτικόν όρκον, σχετικήν διαβεβαίωσιν, περί του συγκεκριμένου ζητήματος, έστω και εάν τοιαύτη διαβεβαίωσις δεν προβλέπεται από την συγκεκριμένη διάταξιν. Η τοιαύτη δε ως άνω δήλωσις περί του θρησκευτικού, το οποίο το πρόσωπον τούτο πρεσβεύει η περί της αθεΐας ή αθρησκείας αυτού δεν αντιβαίνει εις το 51 άρθρου 13 του Συντάγματος, διότι δεν ζητείται με σκοπόν να διωχθεί το συγκεκριμένον πρόσωπον δια τας θρησκευτικάς του πεποιθήσεις, οι οποίες πρέπει, πάντως, να είναι σεβαστές, αλλά απαιτείται δια να μη εξαναγκασθεί και προβεί το συγκεκριμένον πρόσωπον εις ενέργειαν κατά παραβίασιν της θρησκευτικής του συνειδήσεως, η οποία πρέπει να παραμείνει, σύμφωνα με την προπαρατεθείσαν διάταξιν του Συντάγματος, «απαραβίαστος». Εξ άλλου, από την §5 του αυτού άρθρου 13 του Συντάγματος δεν συνάγεται ότι αποκλείεται εις τον έχοντα λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως να δώσει αντί θρησκευτικού όρκου απλή, κατά τα άνω, διαβεβαίωσιν, διότι η διάταξις αυτή ορίζει, απλώς, δι' όσους δέχονται να δώσουν θρησκευτικόν όρκον, ότι δια την επιβολήν αυτού απαιτείται νόμος, ο οποίος ορίζει και τον τύπον αυτού και δεν ανατρέπει την δια της §1 του άρθρου 13 του Συντάγματος κατοχυρουμένην ελευθερίαν της θρησκευτικής συνειδήσεως εκείνων οι οποίοι αρνούνται, δια τους εκτεθέντας λόγους, να δώσουν τον όρκον αυτόν, δικαιούμενοι να προβούν εις την κατά τα άνω διαβεβαίωσιν.

Επειδή, εις την διάταξιν του άρθρου 192 του ν. 5343/1932, ΦΕΚ Α' 86, η οποία είναι εν προκειμένω εφαρμοστέα, ορίζεται ότι: «ο εν ταις πτυχιακαίς εξετάσεσιν επιτυχών ποιείται προ της λήψεως του πτυχίου προ του Πρυτάνεως και του Κοσμήτορος της οικείας Σχολής την ακόλουθον καθομολόγησιν "Του πτυχίου της ... αξιωθείς όρκον ομνύω προ του Πρυτάνεως και του Κοσμήτορος της ... Σχολής και πίστην καθομολογώ τήνδε. Από του ιερού περιβόλου του σεπτού τούτου τεμένου των Μουσών εξερχόμενος κατ' επιστήμην βιώσομαι ασκών ταύτην δίκην θρησκείας εν πνεύματι και αληθεία. Ούτω χρήσιμον εμαυτόν καταστήσω προς άπαντας τους δεομένους της εμής αρωγής και εν πάση ανθρώπων κοινωνία αεί προς ειρήνην και χρηστότητα ηθών συντελέσω βαίνων εν ευθεία του βίου οδώ προς την αλήθειαν και το δίκαιον αποβλέπων και τον βίον ανυψών εις τύπον αρετής υπό την σκέπην της Σοφίας. Ταύτην την επαγγελίαν επιτελούντι είη μοι συν τη ευλογία των εμών καθητών και πεφιλημένων διδασκάλων ο Θεός βοηθός εν τω βίω"». Όπως προκύπτει από την διατύπωσιν της διατάξεως αυτής

επιβάλλεται, με αυτήν, εις όλους, ανεξαιρέτως, τους επιτυχόντας εις τας πτυχιακάς εξετάσεις, φοιτητάς, όπως προ της λήψεως του πτυχίου των προβαίνουν εις

την προβλεπομένην από την διάταξιν αυτήν «καθομολόγησιν), η οποία έχει, όπως συνάγεται από αυτήν ταύτην την διατύπωσίν της, τον χαρακτήρα θρησκευτικού όρκου ήτοι όρκου, ο οποίος δίδεται δια της επικλήσεως του Θείου.

Επειδή, συμφώνως προς τα ήδη εκτεθέντα, η προαναφερθείσα διάταξις του άρθρου 192 του ν. 5343/1932, ερμηνευομένη κατά τρόπον σύμφωνον προς τας προαναφερθείσας διατάξεις του Συντάγματος, αλλά και αυτάς της Διεθνούς Συμβάσεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου, έχει την έννοιαν ότι, εάν ο επιτυχάνων, εις τας πτυχιακάς εξετάσεις, φοιτητής, επικαλεσθεί, δια δηλώσεώς του υποβαλλομένης, εγκαίρως εις τας αρμοδίας Πανεπιστημιακάς Αρχάς, λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως κωλύοντας αυτόν, κατά τα ήδη εκτεθέντα, όπως προβεί εις την προβλεπομένην από την διάταξιν αυτήν «καθομολόγησιν) - η οποία, κατά τα επίσης προαναφερθέντα, συνιστά είδος **52** θρησκευτικού όρκου - πρέπει να παρέχεται, εις αυτόν, η δυνατότης, όπως, αντί της καθομολογήσεως αυτής προβαίνει, κατ' επίκλησιν της τιμής και της συνειδήσεώς του, εις σχετικήν διαβεβαίωσιν παραλείπων '. όμως εκ του κειμένου της κατά τα άνω «καθομολογήσεως» τα στοιχεία εκείνα μόνον τα οποία συνιστούν, κατά την συνείδησίν του, επίκλησιν του Θείου, της διαβεβαιώσεως αυτής εχούσης κατά τα εκτεθέντα, τας αυτάς ως και ο θρησκευτικός όρκος συνεπειάς).

Επειδή, εν προκειμένω ο ήδη αιτών, φοιτητής του Θεολογικού Τμήματος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο οποίος είχε περατώσει επιτυχώς τας πτυχιακάς του εξετάσεις εζήτησε, με την από 13.12.1995 αίτησίν του, προς την Γραμματείαν του ως άνω Τμήματος, όπως απαλλαγεί δια λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως, τους οποίους αναπτύσσει λεπτομερώς εις αυτήν, της προβλεπομένης από την διάταξιν του άρθρου 192 του ν. 5343/1932 ορκωμοσίας προ της λήψεως του πτυχίου του και όπως δώσει αντ' αυτής σχετικήν διαβεβαίωσιν κατ' επίκλησιν της τιμής και της συνειδήσεώς του. Κατόπιν της αιτήσεώς του αυτής ο ήδη αιτών εκλήθη από την Γενικήν Συνέλευσιν του προαναφερθέντος Τμήματος να υποβάλει υπεύθυνον δήλωσιν περί του κατά πόσον τυγχάνει Χριστιανός Ορθόδοξος. Ο ήδη αιτών υπέβαλέ την 14.2.1996 υπεύθυνον δήλωσιν εις την οποίαν ανέφερε ότι τυγχάνει χριστιανός ορθόδοξός και ότι κωλύεται εν όψει των όσων εξέθεσε εις την προαναφερθείσα αίτησίν του να ορκισθεί και ότι δύναται αντί ορκωμοσίας να δώσει διαβεβαίωσιν κατ' επίκλησιν της τιμής και της συνειδήσεώς του. Επί του αιτήματός του αυτού ο ήδη αιτών επανήλθε με νεωτέραν από 8.5.1996 αίτησίν του, με την οποίαν εζήτησε έγγραφον απάντησιν επί του αιτήματός του. Επακολούθησε η έκδοσις των προσβαλλομένων πράξεων ήτοι του από 16.5.1996 πρακτικού του Θεολογικού Τμήματος της Θεολογικής Σχολής και του υπ' αριθ. 856 από 10.6.1996 εγγράφου του Προέδρου του προαναφερθέντος Τμήματος, με τις οποίες απερρίφθη το αίτημά του με την αιτιολογίαν ότι συμφώνως προς την κειμένη νομοθεσία η καθομολόγησις αποτελεί προϋπόθεση δια την χορήγησιν του πτυχίου.

Επειδή, με τα δεδομένα αυτά, η εκδηλωθείσα με τις προσβαλλόμενες πράξεις άρνησις ικανοποίησης του αιτήματος του ήδη αιτούντος δεν είναι νόμιμος, εν όψει της ανωτέρω δοθείσης από το Δικαστήριο ερμηνείας και δια τον λόγον αυτόν βασίμως προβαλλόμενον, η υπό κρίσιν αίτησις πρέπει να γίνει δεκτη και να ακυρωθούν οι προσβαλλόμενες πράξεις καθ' ο μέρος αφορούν τον ήδη αιτούντα και να αναπεμφθεί η υπόθεσις εις την Διοίκησιν προκειμένου αυτή να προβεί εις όλας τας απαιτούμενας ενεργείας προκειμένου να ικανοποιηθεί το ως άνω αίτημα του ήδη αιτούντος και ολοκληρωθεί, ούτω, νομίμως, η όλη διαδικασία χορηγήσεως εις αυτόν του προαναφερθέντος πτυχίου.

ΣΧΟΛΙΟ: Η ανωτέρω απόφαση ακύρωσε την πράξη του Προέδρου του Τμήματος Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, που υποχρέωνε τον αιτούντα να δώσει την καθομολόγηση του άρθρου 192 του ν. 534311932 προκειμένου να καταστεί πτυχιούχος του Τμήματος αυτού γιατί αυτή η καθομολόγηση έχει τον τύπο του θρησκευτικού όρκου καθώς εμπεριέχει επίκληση του θείου κι η δόση αυτού προσβάλλει τη συνταγματικά **53** κατοχυρωμένη θρησκευτική ελευθερία αυτού, που αρνείται για λόγους θρησκευτικής συνείδησης να ορκισθεί.

Η απόφαση αυτή στηρίχθηκε στο άρθρο 13 §§1 και 5 του Συντάγματος του 197511986, που κατοχυρώνει το απαραβίαστο της θρησκευτικής ελευθερίας του καθενός, τη δυνατότητά του να πρεσβεύει όποιο δόγμα επιθυμεί ή θρήσκευμα ή να είναι άθρησκος ή άθεος και την άρνησή του να δώσει όρκο αν οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις κι οι αρχές του δόγματος ή του θρησκεύματος που πρεσβεύει του απαγορεύουν να ορκίζεται ή η συνείδησή του αν είναι άθεος ή άθρησκος. Τη θρησκευτική ελευθερία την προασπίζει και το άρθρο 9 της Διεθνούς Συμβάσεως της Ρώμης της 4ης Νοεμβρίου 1950 «περί προασπίσεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών», το οποίο επίσης επικαλείται η ανωτέρω απόφαση αποδεχομένη τη δυνατότητα του αιτούντος αντί να δώσει την καθομολόγηση να δώσει σχετική διαβεβαίωση επικαλούμενος την τιμή και τη συνείδησή του.

Η §5 του άρθρου 13 του Συντάγματος του 197511986 ορίζει ότι κανένας όρκος δεν επιβάλλεται χωρίς νόμο, που ορίζει τον τύπο του, επομένως επιβάλλεται η νομοθετική πρόβλεψη του όρκου από τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος δεν εξουσιοδοτείται να καθιερώσει υποχρεωτικό θρησκευτικό όρκο παραβλέποντας τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ορκιζομένου. Οι συνταγματικές αυτές διατάξεις δεν υποχρεώνουν κανένα Έλληνα πολίτη να ορκίζεται όταν θίγεται ο πυρήνας της θρησκευτικής τους ελευθερίας. Άλλωστε και τα άρθρα 220 §2 ΚΠΔ και 408 §3 ΚΠολΔ λαμβάνουν υπόψη τους την ύπαρξη και το είδος της θρησκευτικής συνείδησης των μαρτύρων, που προσέρχονται για να καταθέσουν ενόρκως ενώπιον των ποινικών και πολιτικών δικαστηρίων της χώρας, και τους δίνουν τη δυνατότητα αντί για τη δόση του θρησκευτικού όρκου να δώσουν διαβεβαίωση της αλήθειας των λεγομένων τους επικαλούμενοι τη συνείδηση και την τιμή τους.

Εξαιρέσεις όμως προβλέπει και το ίδιο το Σύνταγμα του 1975/1986 που

υποχρεώνει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας όχι μόνο να δώσει θρησκευτικό όρκο, αλλά να επικαλεσθεί και την Αγία και Ομοούσιο και Αδιαίρετη Τριάδα (άρθρο 33 §2), δηλαδή να ορκισθεί κατά τον τύπο του ορθόδοξου δόγματος. Κι οι βουλευτές υποχρεούνται να ορκισθούν αναλαμβάνοντας τα καθήκοντά τους αλλά κατά τον τύπο του δόγματος ή του θρησκευάματος, που πρεσβεύουν (άρθρο 59 §2).

Για την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία. θρησκευτικός όρκος είναι απαράδεκτος και με τη σχολιαζόμενη απόφαση τίθεται σαφώς το θέμα της ορκοδοσίας των Ορθόδοξων, καθώς 6 προσφεύγων στο ΣΤΕ επικαλείται το ότι είναι Χριστιανός Ορθόδοξος και το ορθόδοξο δόγμα, που πρεσβεύει του απαγορεύει να δώσει θρησκευτικό όρκο. Ήδη στην Παλαιά Διαθήκη και συγκεκριμένα στο Δεκάλογο απαγορεύεται η «επί ματαιώ» επίκληση του ονόματος του Θεού (Εξοδος 20,7, Λευϊτικόν 5, 11), αλλά και ο ίδιος ο Χριστός στην Καινή Διαθήκη απαγόρευσε την επίκληση του ονόματος του Θεού ή ιερού πράγματος κατά τη δόση κάποιου όρκου και καθιέρωσε την απλή διαβεβαίωση με το «ναι ναι» και την απλή άρνηση με το «ου ου» για την αλήθεια ή μη του μαρτυρουμένου γεγονότος (Ματθ. 5, 33-37).

54

Το 1849 Εγκύκλιος επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχου Ανθίμου «Προς τους απανταχού Ορθόδοξους», που συνυπογράφηκε κι από τους άλλους Ορθόδοξους Πατριάρχες καυτηριάζει με δριμύτητα την άποψη ότι η χριστιανική πίστη δεν απαγορεύει τον όρκο κι ότι οι πιστοί μπορούν να ορκίζονται στα δικαστήρια «απροκριματίστως και οσίως» (Δ. Σ. Α θ α ν α σ ό π ο υ λ ο υ, Το απαράδεκτον του όρκου, Αθήνα 1994, σ. 10 - 11, Γ. Μ α ν τ ζ α ρ ί δ η, Το πρόβλημα της επιβολής του όρκου, Μελέτες, τεύχος 5, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 116 - 122, Γ. Π Ρ ί ν τ ζ ι π α, Ο δικονομικός όρκος και η αντίθεσή του προς το Σύνταγμα, Δ 11. 33 - 43, Π. Δ. Δ α γ τ ό γ λ ο υ, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Αθήνα - Κομοτηνή 21991, σ. 313 - 314, Μ. Π. Σ τ α θ ό π ο υ λ ο υ, Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, Αθήνα - Κομοτηνή 1993, σ. 39).

ΧΡΗΣΤΟΣ Σ. ΓΑΡΝΑΒΟΣ Δικηγόρος

